

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**KELÂMÎ AÇIDAN BÂTİNÎLİK
(İSMÂİLÎLİK ÖRNEĞİ)
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

Danışman **Hazırlayan**
Prof. Dr.Fikret KARAMAN Ümmügülsüm GÜNDÜZ

Malatya - 2020

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAMİ BİLİMLER KELAM ANABİLİM DALI

KELÂMÎ AÇIDAN BÂTİNÎLİK
(İSMÂİLÎLİK ÖRNEĞİ)

Hazırlayan
Ümmügülsüm GÜNDÜZ

Danışman
Prof. Dr. Fikret KARAMAN

MALATYA – 2020

ONUR SÖZÜ

Prof. Dr. Fikret KARAMAN'ın danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “Kelâmî Açıdan Bâtınîlik(İsmâîlilik Örneği)” başlıklı çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını onaylıyorum. Tez çalışması boyunca kütüphanelerde veya bireysel kaynaklarda yararlandığım bütün yapıtların hem dipnotlarda hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğruladığımı beyan ederim.

Ümmügülsüm GÜNDÜZ

ÖNSÖZ

Hız. Peygamberin vefatının hemen akabinde başlayan ve umumiyetle imamet/hilafet çerçevesi etrafında vuku bulan hadiseler Müslümanlar arasında ciddi ihtilaflara sebebiyet vermiştir. Başlangıçta siyasi bir niteliğe sahip olan bu ayrılıkların doğurduğu fikirler tarihi süreç içerisinde itikadi bir yapıya bürünerek fırka düzeyinde karşımıza çıkmıştır. Halifelik seçimi nedeniyle çıkan anlaşmazlıklar sebebiyle hem siyasî hem de dinî çatışma neticesinde ortaya çıkan Sünnilik ve Şîilik günümüzde de toplumları etkilemeye devam etmektedir. Bu ayrışma neticesinde ortaya çıkan Şia bünyesinde bazı mezhepler İslamiyetin asıl amacı olan insanlığı cehaletin karanlığından kurtararak ilmin, tevhdin, medeniyetin ve adaletin aydınlığına kavuşturmak algısına zarar vermiştir. Bu konu üzerindeki çalışmalar; yanlışların bertaraf edilmesi, nasların insanlar tarafından kendi haslet duygularına göre nasıl evrildiğini, İslam dünyasını zedeleyici tavırları gidermek ve farkındalığı ortaya koymak adına önemlidir.

Mezheplerin yapısında gerçekleşen değişim umumiyetle ya inançların kültürlerle kaynaşarak farklı şekilde yorumlanması veya siyasi yahut ekonomik menfaat sağlamaya bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Bâtınlilik de bu süreçte fikirlerini sistemleştiren bir grup olmuştur. Bu olgunun iskeletini kendi fikirleri oluşturmuş olsa da İsmâililik bu olgunun daha çok ete kemiğe büründüğü halini ortaya koymaktadır. Bâtınlilik algısı kendini kabul ettirmek ve daha fazla insana fikirlerini empoze etmek için davet metotları geliştirmiştir. Kendilerine özgü teşkilat yapıları ve yetiştirdikleri dâîler bu alana hizmet etmişlerdir. Gerçekte farklı isimlerle anılmış olsalar da birçok coğrafyaya yayılıp zihinlerde yer edinmişlerdir.

Çalışmamız bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında; araştırmanın konusu, önemi ve amacı, varsayımları, yöntemi, kapsam ve sınırlılığı ile araştırmanın kavramsal çerçevesi ele alınmıştır. Birinci bölümde bâtınîliğin doğuşu, yayılışı, bâtınî davetçiler ve fırkaları tartışılmıştır. İkinci bölümde ise bâtınîliğin Kelam ve diğer ilmi disiplinlerle ilgili görüşlerine yer verilmiştir.

Tez yazım aşamasında çok yoğun olduğu halde bize emek veren ve desteklerini esirgemeyen Danışman Hocam Sayın Prof. Dr. Fikret KARAMAN'a, tezime fikirleri ve tavsiye kitaplarla katkı sunan Hocam Sayın Prof. Dr. Hulusi ARSLAN'a, fikirlerini ve desteğini esirgemeyen Hocam Sayın Prof. Dr. Mehmet KUBAT'a, çalışmamın muhtevası yanında teknik açıdan verdiği bilgilerle yazıma katkı sunan Hocam Sayın Doç. Dr. Mustafa BOZKURT'a, çalışmama yaptığı düzeltmelerle destek olan Sayın Dr. İrem CEYHAN'a şükranlarımı sunarım.

ÖZET

İslam dünyasında oldukça etkili olan düşüncelerden biri bâtınîlik kavramıdır. Bu çalışmada Bâtınîlik kelâmî açıdan ele alınıp İsmâîlîlik mezhebi üzerinden detaylı bir şekilde incelenerek açıklanmıştır. Bâtınîlik, her zahirin bir bâtını ve her nasın bir te'vili bulunduğunu bunu da sadece Tanrı tarafından belirlenmiş veya O'nunla ilişki kurmuş masum bir imamın bilebileceği görüşünü savunan bir fırkadır. Bu inancın bir yansıması olarak itikadî alandaki diğer konularda da bu fikri destekleyecek yaklaşımlar sergilenmiş ve metotlar geliştirilmiştir. Bu metotları kullanarak bâtınılığı yayan kişilere de dâî ismini vermişlerdir. İsmâîlîler fikirlerini ispatlamak için her türlü argümanı kullanmış ve kendi fikirlerine engel teşkil eden Kur'ân'ın ayetlerini bâtınî yoruma başvurarak fikirleriyle uyumlu hale getirmeye çalışmışlardır. Ortaya attıkları İmâmet doktrinini ispatlamak için kâinattaki nizamdan örnekler vermiş ve vesâyet olgusunu icat etmişlerdir. Ayrıca nübüvvet ve ahiret konularına Sünnî düşünceden farklı bakış açıları geliştirmişlerdir.

Bâtınîlik zihniyeti, bazen eski kültür ve dinler bazen de Şiilik aracılığıyla Sünnî dünya ile epey mücadele içerisine girmiştir. Bâtınîler, sadece kendi tarihlerini değil Ortaçağa damgasını vuran büyük devletlerin tarihlerinin akışını da etkilemişlerdir. Kuzey Afrika, Mısır, Suriye ve Hicaz'da fiilen hakim oldukları gibi, Abbasi egemenliği altında da birçok taraftar bulmuşlardır. Günümüzde de bir grup bâtınî Aga Han liderliği altında Hindistan'da yaşamaktadırlar. Bâtınîler değişik gruplar, tarikatlar ve mezhepler altında birçok bölgede dağınık halde, birazda asimile olmuş bir şekilde varlıklarını devam ettirmektedirler.

Anahtar Kelimeler: Bâtınîlik, İsmâîlîlik, Te'vil, Dâî.

ABSTRACT

One of the most influential thoughts in the Islamic world is the concept of internality. In this study, the innerity is discussed from a theoretical point of view, and it is explained by examining in detail through the Īsmâilîlik sect. Innerness is a fate that advocates the view that every insight has an intrinsic and whatever has an interpretation, and that only an innocent imam who is determined by God or who is associated with her may know. As a reflection of this belief, approaches to support this idea have been exhibited and methods have been developed on other issues in the historical field. They named the people who spread innerity by using these methods as "daî". The Ismaili people used all kinds of arguments to prove their ideas and tried to harmonize the verses of the Qur'an, which constitutes an obstacle to their own ideas, by resorting to the original interpretation. They gave examples of the order in the universe and invented the phenomenon of guardianship in order to prove the doctrine of imamate that they brought. They also developed different perspectives on prophethood and hereafter than Sunni thought.

The mentality of innerity has been in a great deal of struggle with the Sunni world, sometimes through ancient cultures and religions and sometimes Shiite. Internals have influenced not only their history, but also the flow of the history of the great states that marked the Middle Ages. They found many supporters under Abbasid rule, as they actually dominated North Africa, Egypt, Syria and Hejaz. Today, a group of people live in India under the leadership of internal Aga Khan. Internals continue their existence, scattered in various regions, under some assimilation, under different groups, sects.

Key Words: Bâtînîlik, Īsmâilîlik, Dâî, Insight.

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ	iii
ÖNSÖZ.....	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1
1.ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ, AMACI, VARSAYIMLARI, YÖNTEMİ, KAPSAM VE SINIRLILIĞI.....	1
1.1. Araştırmanın Konusu.....	1
1.2. Araştırmanın Önemi ve Amacı.....	1
1.3. Araştırmanın Varsayımları	2
1.4. Araştırmanın Yöntemi	3
1.5. Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılığı	3
2. ARAŞTIRMANIN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ	5
2.1. Bâtın.....	5
2.2. Bâtınîlik	5
2.3.Te’vil	7
2.4.Zâhir.....	7
2.5. Hakikat.....	8
2.6. Mecaz.....	8
2.7. Dâî	9
2.8.Sâlik	10
2.9. İsmâîlîlik Kavramı ve Bağlı Bulunan Fırkalar	10
2.9.1.Müsta’liyye İsmâîlîler	11
2.9.2.Nizari İsmâîlîler	12
2.9.3.Karmati Hareketi.....	13
BİRİNCİ BÖLÜM.....	16
BÂTİNÎLİK.....	16
1.Bâtınîliğin Doğuşu.....	16

2. Bâtınîliğin Yayılışı	18
A. Batînî Eylemciler ve Davetçiler	21
1. Mezdek-Mezdekiyye	21
2. Ebu Müslim Horasani.....	22
3. Bâbek.....	23
4. Karmat-Karmatîler	25
5. Hallâc-ı Mansûr.....	26
6. Hasan Sabbah	26
7. Baba İlyas	28
8. Baba İshak	28
9. Hacı Bektaş Veli.....	30
10. Fazlullah Hurufî	30
11. Seyyid Nesimi	31
12. Şeyh Bedreddin	32
13. Pir Sultan Abdal	33
B. Bâtînî Fırkalar	34
1. Hattabiyye	34
2. Muammeriyye	36
3. Umeyriyye.....	36
4. Müşebbihe	36
5. Hallaciyye.....	37
6. Gâliyye	40
İKİNCİ BÖLÜM.....	44
BÂTİNÎLİĞİN KELÂM VE DİĞER İLMÎ DİSİPLENLERLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ	44
A. BÂTİNÎLİĞİN İNANÇ TELAKKİSİ	44
1. Bâtînîlerin Allah Anlayışı	44
2. Bâtînîlerin Nübüvvet Anlayışları	45
3. Bâtînîlerin İmamet Anlayışları.....	46
4. Bâtînîlerin Ahiret Anlayışları.....	48
5. Bâtînîlerin İbaha ve Takiyye Anlayışları	49
B. BÂTİNÎLİĞİN DİĞER İLİMLER ÜZERİNDEKİ ETKİSİ.....	50
1. Kelâm	50

2. Tefsir	51
3. Mezhepler Tarihi.....	55
4. Tasavvuf.....	56
5. İslam Tarihi	58
C. İSMÂİLİLİĞİN İNANÇ TELAKKİSİ	60
1. Allah Tasavvurları	62
1.1. İllet-Malul Delili	63
1.2. Âlemin Cismaniyeti Delili	64
1.3. Farklı Dillerin Varlığı Delili	64
1.4. Etken ve Edilgen Delili	64
1.5. Beş Duyu Delili.....	65
1.6. Nesnelerin Özgünlüğü Delili.....	65
1.7. Zıtların Birliği Delili	65
1.8. Akıl ve Fıtrat Delili	66
2. Nübüvvet Tasavvurları.....	66
3. İmamet Anlayışları.....	67
4. Gaybet ve Mehdi-Mesih Anlayışları.....	70
5. Alemin Yaratılışı Anlayışı	73
6. Ahiret(Mead) Anlayışları.....	73
D. BÂTİNÎLİĞİN VE İSMÂİLİLİĞİN DÜNYAYA DAĞILIMI.....	76
SONUÇ	79
KAYNAKÇA	81

KISALTMALAR

Bkz. : Bakınız

c. : Cilt

çev. : Çeviren

DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi

ed. : Editör

Hız. : Hazreti

M.S. : Milattan sonra

ö. : Ölüm tarihi

s.a.s : Sallallâhu aleyhi ve sellem

trc. : Tercüme eden

thk. : Tahkik eden

t.y. : Tarih yok

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

v.dğr. : Ve diğerleri

vs. : Vesaire

yy. : Yüzyıl

GİRİŞ

1.ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ, AMACI, VARSAYIMLARI, YÖNTEMİ, KAPSAM VE SINIRLILIĞI

1.1. Araştırmanın Konusu

Hız. Peygamberin vefatından sonra başlayan ve umumiyetle imamet/hilafet ekseninde cereyan eden hadiseler Müslümanlar arasında ciddi ihtilaflara neden olmuştur. Bu ihtilaflar her ne kadar çıkış süreci olarak siyasi bir yapı arz etmiş olsa da sonradan itikadî bir hal almıştır. İtikadî konulara yönelimi arttıran bu süreç farklı düşüncelerde kendini gündeme getirmiştir. İşte bu süreç içerisinde tohumları yeşeren bir dini akım da bâtinîlik olmuştur. Bâtınîliği her ne kadar bir akım olarak değerlendirdiğimiz alanlar olsa da genel olarak bâtinîler bir fırka olarak ele alınmıştır.

Bâtınîlik, her zahirin bir bätını ve her nasın bir te'vili bulunduğunu bunu da sadece Tanrı tarafından belirlenmiş veya O'nunla ilişki kurmuş masum bir imamın bilebileceğini iddia eden bir fırkadır.¹

1.2. Araştırmanın Önemi ve Amacı

Geçmişten günümüze kadar yaşanan birçok hadise İslamiyeti siyasi, sosyal, kültürel, dini, ekonomik gibi farklı açılardan etkilemiştir. Yaşanan olaylar neticesinde olumlu etkiden daha ziyade olumsuz etki baş göstermiştir. İşte bunları ele almayı ve irdelemeyi sebebini ve sonucunu sorgulayarak araştırmalar yapmayı görev bilen alan İslami ilimler olmuştur. Bu araştırmalar yapılırken aslı kaynaklar ışığında klasik çalışmalarla beraber güncel metotlar da önemli bir yer tutmuştur.

Şartların değişmesiyle beraber insanların düşünceleri teknolojik süreçlere maruz kalmıştır. Teknolojinin ilerlemesi insanları tamamen materyalist düşünen bir varlık olarak düşündürse de öyle olmamıştır. Teknoloji ve bilimin ilerleyişi insanlarda, hayatlarında rahata erdikleri sadece yaşamsal fonksiyonlar yönünde ilgi görmüştür. Düşünce yapısı olarak insan

¹ Avni İlhan, "Bâtınîyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Yayınları, 1992), 5: 191.

zahirden daha çok bâtına kayma eğilimi baş göstermiştir. Bir şeyleri anlamlandırırken aklıyla çeliştiğini düşündüğü şeyi kendi hevası çerçevesinde yorumlamayı tercih etmiştir. Dini kişiliğini oluştururken bu yönü ağır basmıştır. Allah'ın kitabında yazan açıkça beyan edilen hükmün farklı bir anlamı olduğunu kabul etmekle kalmayıp, bunu yayma çabasına girmiştir. Hakikatten daha çok mecaza eğilim görülmüştür. Bunu savunanların başında bâtınîlik olgusu gelir. Asli kaynaklardan daha çok bâtını savunan kaynaklara başvurmuşlardır. Peygamberlerden daha ziyade imamet algısı onları vahyin hakikatinden uzaklaştırmıştır. Aşırı giden bu olgu ileriki süreçte farklı fırkalarda vücut bulmuştur.

Gayemiz geçmişte ve günümüzde varlığını sürdüren bâtınîlik hareketinin öğretilerini ortaya koyarak bu tür öğretilerin İslamiyete itikadî yönden nasıl zararlar verdiğini ve ne gibi sorunlar teşkil ettiğini tespit etmeye çalışmaktır.

İnanç problemlerinin yaşandığı günümüz dünyasında, var olan problemlerin belirlenip herkesin kendi yaşantısına ve çevresine göre bunların yanlış olduğunu bilip anlatması asli önem arz etmektedir. Bu çalışmamızın gayesi de bâtınîlik hareketinde insanları taassupkâr bir üslupla değil; araştıran, sorgulayan, düşünen bilinçli bir eğilime sahip birey olmalarını sağlamaktır. Bu açıdan onları Kur'ân ve sünnet temelli hakikat anlayışına yönlendirip, bâtınî bilgilerden uzaklaşmalarına yardımcı olmaktır.

1.3. Araştırmanın Varsayımları

Bâtınîlik grubu üzerinde inceleme yaparken farklı hipotezler kurmak mümkündür. Çünkü yapılan inceleme sonucunda oluşan varsayımlar Bâtınîliğin İslamiyete inanç açısından zarar verdiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Bâtınîliğin inanç dünyasına olumsuz katkısı şöyle açıklanabilir:

1. İnsanların hakikatten daha çok mecaza eğilimleri bâtınîlik olgusuna yönelimi arttırmıştır.

2. Bâtınîlik olgusu beraberinde itikadi problemleri doğurmuştur. Bâtınîlik İslamiyeti olumsuz etkilemiştir.

3. İslamiyetin ulûhiyet, nübüvvet gibi inançlarını zedeleyen öğretileri mevcuttur.

4. Bâtınîler imâmet ve masumiyet anlayışlarıyla insanları ulvileştirmişlerdir.
5. Bâtınîler Kur'an-ı Kerim'deki hükümleri farklı şekillerde te'vil etmişlerdir.
6. Bâtınîliğin tasavvuf ile ledün ilmi olma noktasında ortak bir paydası vardır.
7. Bâtınîlikle alakalı birçok reddiye kitaplar yazılmıştır.

1.4. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılarak metin analizleri üzerinden gidilmiştir. Yani araştırmaya yön verecek soruları ve bunları cevaplayacak bilgileri bir araya getirdikten sonra bu bilgileri yorumlamak ve sonuçlara ulaşmaktır. Yöntem olarak yapılan araştırma sistematik olarak ilerlemiştir. Araştırmanın sistematik bir şekilde olması; araştırma desenini oluşturma, bilgi toplama ve yorumlama, sonuçlara ulaşma sürecinin birbirini tamamlaması ve desteklemesidir.²

Bilimsel bir araştırma yapıp bu mevzuya dair var olan veriler incelenmiştir. Özellikle bâtinîlik olgusuna dair olan eserler incelenirken bunlara karşı yazılan reddiyeler de değerlendirilmiştir. Bâtınîlerin inanç telakkileri açısından İslamiyetle örtüşüp örtüşmediği; araştırma, anlama, karşılaştırma gibi yöntemler kullanılarak belirlenmeye çalışılmıştır.

1.5. Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılığı

Bâtınîlik konusunu ağırlıklı olarak Kelam ilmi bağlamında ele aldık. Bâtınîliğin inanç esaslarını İsmâililik örneği üzerinden vermeye çalıştık. Bu bağlamda Bâtınîliğin inanç esasları çevresinde yoğunlaşan görüşleri esas alınmıştır. Ayrıca çalışmamızda bâtinîlik düşüncesinin veya görüşünün vücut bulmuş hali olan İsmâililik fırkasına da ağırlık verilmiştir.

İlk İsmâili fikirlerin belirli bir gizlilik içerisinde ortaya çıkmış olmasından dolayı İsmâili düşünce büyük oranda muahhar kaynaklara dayanılarak açıklanmaya çalışılmıştır. Türkiye’de yapılan çalışmalar daha çok Mezhepler Tarihi Ana Bilim dalı üzerinden ele alınmıştır. Kelam ilmi alanında yapılan çalışmalar da mevcuttur. Ancak klasik eserler bu konu hakkında Mezhepler Tarihi ilmi dalı altında daha çok yer edinmiştir. Bâtınî düşünce kapsamında birden

² Ali Yıldırım, “Nitel Araştırma Yöntemlerinin Temel Özellikleri ve Eğitim Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi”, *eb.ted.org.tr*, 1999, 2.

fazla mezhep akla gelmektedir. İsmâîlîlik, Nusayrîlik, Yezidîlik, Dürzîlik gibi mezhepler burada sıralanabilir. Bu çalışmada genel perspektifte ilk akla gelen İsmâîlîlik mezhebi ele alınmaktadır. Buna mukabil Batı’da bilhassa son dönemde Farhad Daftary’nin İsmâîlîlik ile ilgili kıymetli çalışmaları bulunmaktadır.

Bâtınîlik birçok ilim dalı altında ele alınıp, incelenmiştir. Ancak burada Bâtınîliği incelerken ağırlıklı olarak Kelamî açıdan inanç telakkilerine yer verilecektir. İnanç anlayışlarını ele alırken; Allah, Nübüvvet, İmâmet, Ahiret ve Ahlak anlayışları irdelenecektir. Bâtınîliğin vücut bulmuş hali olan İsmâîlîlik örneği de bu kapsam çerçevesinde anlatılacaktır. Bâtınîliğin İslam’a ne tür etkisi olduğu ortaya konulacaktır. Bâtınîlik olgusunun olumsuz etkileri bu çalışmamızda sunulacaktır. Bu tür konulardan yola çıkarak tezimizin konusu Kelamî açıdan Bâtınîliğin ele alınmasıdır. Konu geniş bir alanı kapsadığı için Bâtınîliğin doğuşu, inanç esasları ve Kelamî yönü üzerinde durulmuştur.

Yapılan literatür taramasında bâtınîlik hakkında çok yönlü bilimsel araştırmalar yapıldığı görülmektedir. Özellikle mezhepler tarihinde yüksek lisans ve doktora çalışmalarına rastlamak mümkündür. Bu konu hakkında; Ehl-i Sünnet’in Bâtınîliğe Karşı Tutumu, Bâtınîlik’te Nübüvvet Anlayışı, Gazzali’nin Bâtınîliğe Yönelttiği Eleştiriler gibi birçok yüksek lisans ve doktora çalışmaları bulunmaktadır. Biz de çalışmada Kelam Anabilim dalı altında “Kelamî Açıdan Bâtınîlik” üst başlığıyla Bâtınîliğin inanç sistemine ağırlık vermeyi amaçladık. Aynı zamanda Bâtınîlik olgusunun bazı yönlerini taşıyan İsmâîlîlik mezhebini de ele alınmıştır. Tezde anlatılan hususlar Bâtınîliğin olumsuz yönlerini ortaya koymaktadır. Genel perspektifte Bâtınîliğin İslamiyete hangi itikadi noktalarda olumsuz etkilerinin olduğu ortaya konulmaktadır.

Bâtınîliğe Dair Yazılan Bazı Eserler

İmam Gazali (ö.505/1111), “Fedâihü’l-Bâtınîyye” ve “el-Kıstasü’l-Müstakim” adlı risalelerinde tarihe ait haberlerinden bahsetmeksizin, yalnız ilmi ve dini cepheden onlara karşı gayet iyi reddiye ve müdafaalarda bulunmuştur.

Gazzali’den önce Hemedanlı Kadı Abdülcebbar (415/1025) “Tesbitü Delaili’n-Nübüvve” adlı kitabında bir takım batıl meşrepler hakkında reddiyeler yazmış ve itirazlar yapmıştır. İbn-i Kesir (ö.774/1373), İbn-i Haldun (ö.808/1406) ve İbn-i Verdi (ö.861/1457) ’nin tarihlerinde onlara ait gerçeği kavramaya yetecek kadar malumat vardır. Abdulkahir el-Bağdadi (ö.429/1037), “El-Fark Beyne’l-Firak” adlı kitabının belli kısımlarında bu konuya

yer vermiştir. Muhibbi (1111/1699), “Hülasatü’l-Eser” adlı eserin 3.cildinde bu konuya yer vermiştir. Şehristani (ö.548/1153), “Milel ve Nihal” isimli eserde bu konu hakkında yazılan eserlerdendir. Ebu Abdullah Muhammed b. Mâlik b. Ebü’l-Fezâil el-Hammâd (ö.470/1077), “Keşfü Esrari’l- Bâtınîyye” isimli eser de telif edilmiştir.³

2. ARAŞTIRMANIN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

Kavramlar bir konunun temel unsurlarıdır. Kavramların açıklanması araştırmanın daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Konu ile alakalı literatür taraması yapıldığında yine başvurulacak ilk veriler kavramlar olacaktır. Yapılan tanımlamalar alan bilgisini ve konunun vukufiyetini artıracaktır. Bu sebeple çalışmanın önce kavramsal yönünü sunmak daha uygun görülmüştür. Çalışmanın konusuna göre kavramsal çerçeve aşağıda sunulmuştur.

2.1. Bâtın

Bâtın sözlükte; gizli, içyüz, sır, künh ve zatı itibariyle gizli anlamlarına gelmektedir.⁴ Bâtın kelimesinin mastarını oluşturan bâtn ve butûn "gizli olmak; bilmek, bir şeyin iç yüzüne ve bir kimsenin sırlarına vakıf olmak" manalarıyla açıklanmıştır.⁵ Zahirin zıttı manasında da kullanılır.⁶ Bâtn veya butûnun karşıtı olan zuhûrun manaları içinde de açık ve aşikâr olmak ayrıca muttali olmak gibi anlamları da olduğu beyan edilmiştir.⁷ Kavramları tanımlarken zıtlarıyla açıklamak doğru olmasa da tanımlamanın ardından bâtının zıddı olan zuhur kelimesinin verilmesi, kavramın daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır.

2.2. Bâtınîlik

"Gizli olmak; bir şeyin iç yüzünü bilmek" anlamındaki bâtn veya butûn kökünden türeyen bâtn kelimesine nispet ekinin eklenmesiyle oluşmuş bir terimdir. Buna göre bâtınîyye "gizli olanı ve bir şeyin iç yüzünü bilmek" anlamına gelir. Dâhiliye manasında da kullanılır.⁸

³ Ömer Uluçay, *Bâtınîlik*, 1.Baskı (Ankara: Gözde Kitap Yayınları, 2017), 32.

⁴ Abdullah Yeğin, “Bâtın”, *Osmanlı-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat* (İstanbul: TÜRDAV, 1981), 1: 181.

⁵ Abd al-’Aziz Labadi, “el-Kamusü’t-tıbbiyyi’l-Arabi: Arabi-Arabi”, *Batn* (Daru’l-Beşir, 2005), 186.

⁶ Mecdüddiîn Muhammed b. Yakûp el-Feyruzâbâdî, “el-Kamûs el-Muhît”, *Batn* (Beyrut, 1994), 1523.

⁷ Bekir Topaloğlu, “Zâhir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44: 187.

⁸ İlyas Karşlı, “el-Mu’cemu’l-Cedid”, *Bâtınîyye* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2013), 203.

Terim olarak "her zahirin bir bâtını ve her nasın bir te'vili bulunduğunu bunu da sadece Tanrı tarafından belirlenmiş veya O'nunla ilişki kurmuş masum bir imamın bilebileceğini iddia eden gruplar" diye tanımlanmıştır.⁹

Bu grup mu'tedil sufilerden aşırı Şii fırkalara ve mülhitlere varıncaya kadar birçok zümreyi içinde barındırmaktadır. Ayet ve hadislerin zahirinde bulunmayan bazı anlamların mevcudiyetini vurgulamak üzere kullanılan bâtın terimine ve nasları bâtınî manalarla yorumlama işlemine hicrî II. asır Şii kaynaklarında rastlanmıştır olsa da bâtınîye kelimesi erken devir kaynaklarında geçmemektedir.¹⁰ Bu terim yapılan tespitlere göre ilk olarak Makdisi (ö.355/966)'nin *el-Bed' ve't-tarih*'inde kullanılmıştır. Bu hususu dikkate almak ve bâtınî te'villerle ilgili literatürün teşekkülünü göz önünde bulundurmak suretiyle bâtınîye teriminin hicrî IV. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıktığı bilinmektedir. Çıkış sürecinden itibaren yapılan birçok çalışmada farklı isimlerle anılmışlardır. Ancak belirtmek gerekir ki bu grubun en meşhur lakabı Bâtınîye olmuştur.¹¹

Bâtınîlik her zahirin bir bâtını olduğunu ve Kur'ân'ın ancak te'vil ile anlaşılabilceğini iddia eden fırkalara verilen isim olduğu az önce açıklanmıştır. Bu fırka Kur'ân ve hadislerin zâhiri anlamından başka bâtınî anlamın da bulunduğunu iddia eder. Bâtınîlere göre, dış anlam, meyvenin atılan kabuğu gibi önemsizdir, iç anlam ise asıl gaye olan öz, meyvenin içi gibidir. Bu iç anlamın bilinebilmesi bir imamın öğretmesi sayesinde olur. Kur'ân'ın bâtınî anlamı ve dinin ahkâmı, hatadan münezzeh ve yanlış yapmayan masum bir imamdandır öğrenilmelidir gibi fikirlere ve inanışlara sahip olmuşlardır.¹²

Bazı araştırmacılar bu inanışlara sahip grubun ayetlerin ve hadislerin zahir ve aşikâr manalarından ayrılarak, usulsüz ve yanlış te'villerle ayet ve hadislerin gizli ve sırlı manalarını bulmak iddiasında bulunan bir tarikat olduğunu¹³ savunmaktadırlar.

⁹ İlhan, "Bâtınîye", 5: 191.

¹⁰ Yeğin, "Bâtın", 1: 182.

¹¹ Avni İlhan, "Batıniyye" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Yayınları, 1992), 5: 190-194.

¹² İmam-ı Gazali, *Bâtınîliğin İçyüzü*, trc. Avni İlhan (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7.

¹³ Yeğin, "Bâtın", 1: 182.

2.3.Te'vil

Sözlükte “dönüp varmak, dönüp gelmek” anlamındaki evl kökünden türeyen te'vil “döndürmek; sözü iyice inceleyip varacağı manaya yormak; bir şeyi amaçlanan son noktaya ulaştırmak” anlamlarına gelir. Terim olarak “naslarda geçen bir lafzı bir delile dayandırarak asli manasından alıp taşıdığı muhtemel manalardan birine nakletmek” manasında tanımlanır.¹⁴

Te'vil genel olarak Tefsir ilminde karşımıza çıkmaktadır. Burada te'vilin daha çok tefsir ilminde ve Kelam ilminde yapılan tanımlamalarına başvurulmaktadır. Ancak metnin içeriğinde Bâtınîkte te'vilin nasıl ve hangi amaçla yapıldığı ele alınacaktır.

Te'vil konunun iç anlamını, lafızdan murat edilen gerçeği ortaya koymaktadır. Te'vilde mana verirken kesinlik değil, ihtimaller vardır. Bu sebeple te'vil genel değildir.¹⁵

Te'vil Kelam ilminde ilahi sıfatların anlaşılması, peygamberlerin ismet sıfatıyla bazı naslar arasındaki çelişkili görünümün giderilmesi, kıyamet alametleriyle ahiret hallerinin izah edilmesi gibi birçok mevzuda başvuru alan akılcı yöntemin ana unsurlarından biridir. Kelam alimlerine göre nasların te'vil edilebilmesi için lafzi-zâhiri mananın verilmesini imkansız kılan nakli ve akli kesin delilin bulunması, yapılan te'vilin Arap dili kurallarına uygun olması, diğer içerebileceği muhtemel manalar arasından tercih edilen anlamın kastedildiğini kanıtlayan bir delile dayanılması, ayrıca bu tür naslara dil yönünden içermediği bir anlamın yüklenmemesi şarttır.¹⁶

2.4.Zâhir

Sözlükte “ortaya çıkmak, belirgin olmak; üstün olmak, galip gelmek; yardım etmek” birçok delilin bulunması yönünden belirgin olan” mânasında kullanılır.¹⁷ Bir şey gizliyen

¹⁴ Rağıb el-İsfahani, “Evl”, *El-Müfredat fî Garîb 'il Kur'ân*, trc. Abdülbaki Güneş - Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), 109.

¹⁵ İsmail Karagöz - Fikret Karaman, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 6. Bs (Ankara: DİB Yayınları, 2015), 641.

¹⁶ Yusuf Şevki Yavuz, “Te'vil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41: 28.

¹⁷ Topaloğlu, “Zâhir”.

açığa çıkmak, açık olmak, yüksek ve galip olmak, üzerine çıkmak, bir şeye vakıf ve nail olmak anlamlarına da gelmektedir.¹⁸

Zâhir İslâmî literatürde yaygın biçimde varlık ve olayların görünen yüzünü ve dinî metinlerin literal anlamını belirtmek için kullanılmış, zıddı olan bâtınla birlikte önemli bir kavram ikilisi oluşturmuştur.¹⁹

2.5. Hakikat

Sözlükte "gerçek, sabit ve doğru olmak, gerekmek; bir şeyi gerçekleştirmek" gibi anlamlara gelen hak kökünden türetilmiştir.²⁰

Râgıb el-İsfahanî, hakikatin başlıca anlamlarını "gerçek ve var olan şey, doğru inanç, riyadan arınmış amel ve tam olarak amaca uygun düşen söz, ebedi olması dolayısıyla asıl gerçek hayat kabul edilmesi gereken ahiret bir dilde asıl olarak hangi anlam için konulmuşsa o anlamı ifade etmek üzere kullanılan lafız"²¹ şeklinde hakikat kavramının açıklamasına yer vermiştir.²²

2.6. Mecaz

Sözlükte "bir yeri yürümek suretiyle geçmek, yol kat etmek" anlamındaki cevz kökünden isim veya mastar olan mecaz kelimesi "asıl manasından alınıp ilgili bulunduğu başka bir manaya nakledilen lafız " demektir. Gerçek anlamıyla kullanılmayıp benzerlik ve benzetme yolu ile başka bir anlamda kullanılan söz anlamını da içermektedir.²³ Mecaz mastarı ism-i fail anlamında "asıl manasından başka anlama geçen lafız" veya ism-i meful anlamında "asıl manasından başka manaya nakledilen lafız" olarak iki şekilde yorumlanmıştır. Hakikat manası ile nakledilecek mana arasında bulunması gereken bir ilgi ve hakikat anlamının kastedilmesine

¹⁸ İsmail Karagöz - Fikret Karaman, v.dğr., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 6. Bs (Ankara: DİB Yayınları, 2015), 701.

¹⁹ İbrahim Kafi Dönmez, "Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi" (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44:85-86.

²⁰ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ahmed El-Cürcani, "Et-Ta'rîfat", *Hakikat* (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2013), 305.

²¹ Rağıb el-İsfahani, "Müfredat", *Hakikat*, trc. Abdülbaki Güneş - Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), 296.

²² Mustafa Çağrııcı, "Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi", *Hakikat* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 14:174-178.

²³ Mustafa Nihat Özön, "Osmanlı- Türkçe Sözlük", *Mecaz* (İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitapevleri, 1965), 438.

engel olan bir karinenin bulunması halinde ortak bir iletişim dilinde konulduğu anlamının dışında kullanılan lafız manasına gelmektedir.²⁴

Hakiki manası ile değil de ona benzer bir mana ile veya istenileni hatırlatır bir kelime kullanmak gibi anlamları da kapsamaktadır.²⁵

2.7. Dâî

Arapça'da "seslenmek, çağırmak, davet etmek" anlamındaki da've veya duâ kökünden sıfat olan dâî, “ insanları kendi din veya mezhebine çağıran kimse” manasına gelmektedir. İslam dünyasında ortaya çıkan bazı fırkalarda mezhebi yayma yetkisi verilen kimsenin görev unvanı anlamına gelmektedir.²⁶

İsmailiye ve Karmatiler'de "da'vet" adı verilen mezhep faaliyetlerini yürütmek için imam tarafından yetki verilmek suretiyle tayin edilen dâîler, İsmâîli mezhep bünyesinde önemli bir mevkiye sahiptirler.²⁷

Kendi aralarında hiyerarşik bir sisteme tabi tutulan bu görevliler içinde en yüksek rütbeye sahip bulunan, bazan dâî-i ekber veya bab unvanıyla da anılan ve imamın sözcüsü durumunda olan dâî'd-duâtıdır. Bu en yüksek dâî, her türlü ilim ve mezhep faaliyetlerini yürütme konusunda bir üst rütbe olan hüccete karşı sorumludur. Sıra itibariyle ikinci derecede olan dâî'i belağ, bir bakıma dâî'd-duâtın genel işlerini yürüten yardımcı durumunda olup çeşitli bölgelere gönderilecek emirlerin tebliğiyle ve sırların gizlilik içinde ilgili yerlere ulaştırılmasını sağlamakla görevlidir. Rütbe itibariyle bundan sonra gelen dâî-i me'zûn ise görevli olduğu yerde tebliğ edeceği bilgileri ve mezhep esaslarını dâî-i mutlaktan öğrenir, bulunduğu yerden başka bir yere tayini konusunda dâî'd -duâta bağlıdır. Bundan sonraki derece dâî-i mahdûd veya dâî-i mahsûr mertebesidir. Bu mevkideki dâî, kendi bölgesinde mezhebin tebliği işi ve bölgesinden başka bir yere tayini konusunda tamamen dâî-i mutlaka bağlı olarak faaliyet gösterir.²⁸

Cenah adı verilen rütbe ise daha aşağı bir derecede olup sağ ve sol cenah olmak üzere ikiye ayrılır. Bu rütbeye sahip olanlar dâî-i mutlakın propaganda işlerinde yanında olmak,

²⁴ İsmail Durmuş, “Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi”, *Mecaz* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28:217-218.

²⁵ Yeğin, “Batın”, 2: 1269.

²⁶ Muhammed Fuad Abdulbaki, “Dâî”, *El- Mu'cemü'l-Müfrehes li -Elfazi'l-Kur'ani'l-Kerim Vefeka Nüzulül-Kelime* (Beyrut: Darü'l-Ma'rife, 2015).

²⁷ Mustafa Öz, “Dâî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8: 420.

²⁸ Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-Gazali, *Fedâihu 'l-Bâtıniyye*, trc. Abdurrahman Bedevi (Kuveyt: Müessesetu dâri'l-kutubi's-sekâfe, t.y.), 21-36.

hizmetinde bulunmak ve faaliyet gösterilecek belde yahut bölgede hareket tarzının tesbiti için istihbarat temin etmekle sorumludurlar. Mükâsir, mükâlib veya mükelleb adı verilen en aşağı seviyedeki dâîler ise avcı köpeğinin avı yakalayıp avcıya getirmesi gibi mezhebe girebilecek kimseleri belirleyip bağlı bulundukları dâî ile irtibat kurduran görevlilerdir.²⁹

Dâîlerin ilmi manada yetiştirilmesi son derece önemlidir. Bunun için başkalarının sordukları sorulara rahatça cevap verebilecek ve bundan dolayı mahcup olmayacak derecede bilgilendirilmelerini sağlayacak bir öğretim planı uygulanmıştır.³⁰

2.8.Sâlik

Sözlükte "yola girmek, yolda yürümek; başka bir şeyin içine nüfuz etmek, katılmak, intikal etmek" anlamlarına gelen sülûk kelimesi tasavvufta "insanı Hakk'a ulaştıran tavır, amel, ibadet, fiil, hareket ve davranış tarzları" manasında kullanılmıştır.³¹ İbnü'l-Arabî sülûk için iki kökü dikkate alır: katılmak ve intikal (makamlar üzerinde yürümek). Burada söz konusu mâna, suret ve bilgide bir yerden başka bir yere intikaldir.³²

Sâlik, sözlükte "yolcu" anlamına gelir.³³ Sâlik, tasavvuf ilminde, Allah'a giden yolu tutana, seyr halinde bulunduğu müddetçe mürit kişisine denildiği gibi, ilim ve tasavvur ile değil de mücerret hal ile makamlarda seyreden kimseye de denir. Sâlike, ehl-i sülûk de denir. Allah'a erişmesi için sâlikin ahlaki olgunluğa ulaşmış olması gerekmektedir.³⁴

2.9. İsmâîlîlik Kavramı ve Bağlı Bulunan Fırkalar

Müfrit bir Şii mezhebi olan İsmâîliyye'nin, İmâmîyye'nin altıncı imamı Cafer es-Sadık (ö.148/765)'ın ölümünden sonra ortaya çıktığı bilinir. İsmâîlîler 7.imamın Cafer es-Sadık'ın büyük oğlu İsmail(ö.138/755) olduğunu kabul etmişlerdir. Yedi imam kabul ettikleri için, bunlara Seb'iyye de denmiştir.³⁵ İsmail'in başlıca dostu Ebu'l-Hattab (ö.138/755) olduğu bilinir. Daha sonra İsmâîliyye adı altında gelişme göstererek bâtinî fırkanın akidesini ve bu fırkanın ihtilalcî teşkilatının temellerini attığı söylenmiştir.³⁶ Fakat sonraki süreçte genellikle

²⁹ Abdulkahir el-Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, trc. Ethem Ruhi Fırlalı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014), 301-305.

³⁰ Öz, "Dâî", 8: 420.

³¹ Süleyman Uludağ, "Sülûk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010).

³² Suad el-Hakîm, "İbnü'l-Arabî Sözlüğü", *Sâlik* (Kabalıcı Yayınevi, 2005), 544.

³³ Rağıb el-İsfahani, "Sülûk", *El-Müfredat fî Garîb'il Kur'an* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), 508.

³⁴ Karagöz - Karaman, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 575.

³⁵ Ethem Ruhi Fırlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, 3. Bs (Ankara: Selçuk, 1986).

³⁶ Abdurrahman Bedevi, *Mezahibu'l-İslamiyyin* (Beyrut: Daru'l-İlmi lilmilliyin, 1997).

Ebü'l-Hattab'ı kötüleyen ismâîli doktrini, onun ve mensuplarının düşüncelerinden etkilenmiş gibi görünmek istememiştir. Bununla birlikte IV. yüzyılın başlarında yazılan ve Bedahşan İsmâîlîleri'nce korunan “*Ümmü'l-kitâb*”, genel düşünceye zıt olarak Ebü'l-Hattab'ın Muhammed el-Bakır (ö.733)'ın sadık ve önemli bir öğrencisi, oğullarının da İsmâîliyye' nin kurucuları olduğunu belirtmiştir.

İsmâîliyye doktrininin ilk devresinin en belirgin özelliği zahir ve bâtın ayırımı olmuştur. Te'vil metodunun fazlaca kullanılarak Bâtınî manayı ortaya koyma çabalarından dolayı İsmâîliyye uzun süre Bâtınîyye ismiyle anılmıştır. Onlara göre, gönderilen kitap ve şerâatlar peygamberlere göre farklılık göstermesine rağmen bâtınî hususiyetler kesinlikle değişmeyen asli gerçeklerdir. Bu sebeple onlara göre bâtın dâima zâhirin üstünde olmuştur. Bâtının kavranıp anlaşılması sâlikin manevi olarak kendini geliştirmesine bağlıdır. Zâhir öze ulaşmak için kırılması gereken bir kabuk konumundadır. Öze ulaşmak için mutlaka mezhebin ilkelerine uygun yorumlama demek olan te'vile başvurmak gerekmektedir. Te'vil şeriatın hükümlerini irfânî hakikatlere iletir. Sâlik, özünde ve davranışlarında manevi yöne göre hareket ederse onun için şeriata bağlanma zorunluluğu olmayacaktır.³⁷

İsmâîlî fikhın kurucusu olarak kabul edilen Kâdî Nu'mân (ö.363/974) Fâtımî halifesi Muiz Lidînillâh (ö.953/975)'in yardımcısı olarak görev yapmıştır. Kâdî Nu'mân, İsmâîlî devletinin kuruluş fikrinin doğuşu hakkında bilgi içerikli çok önem atfedilen değerli bir eser yazmıştır. “*İftitâhu'd-da'vâ*” isimli bu eserin önemi, yazarının İsmâîlî fırkasının doğuşu ve gelişimi döneminde yaşayan önemli bir temsilcisi olmasından kaynaklanmaktadır.³⁸

İsmâîliyye fırka kendi içinde bölünmeler yaşamıştır. Aşağıda verilen İsmâîli fırkalar bu bölünmeler neticesinde ortaya çıkmışlardır.

2.9.1. Müsta'liyye İsmâîlîler

İsmâîliyye mezhebi bünyesinde 1094 yılındaki bölünme sonrasında ortaya çıkan iki önemli fırkadan biridir. Fâtımî Halifesi Müstansır Billah (ö.487/1094)'ın vefatının ardından İsmâîliyye hareketi sırasında imamet mevzusundaki en büyük bölünme ortaya çıkmış, Efdal'in Müsta'li'yi imâmete getirme gayretleri ve Nizar'ın maruz kaldığı kötü akibet nedeniyle İsmâîliyye, Müsta'liyye ve Nizariyye olmak üzere birbirine düşman iki fırkaya ayrılmıştır. Bu

³⁷ Mustafa Öz, “İsmâîliyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23:128-130.

³⁸ Kadî Nu'mân, *İftitâhu'd-da'vâ*, trc. Ferhat ed-Deşrâvî (Tunus: Cezâir Üniversitesi Yayınları Divanı, 1986).

iki fırka daha sonraki süreçte bulundukları yerler itibariyle Batı İsmâîlîleri ve Doğu İsmâîlîleri diye de anılmışlardır. Bununla da kalınmayıp Müsta'li İsmâîliyye bünyesinde Hâfiziyye (Mecîdiyye) ve Tayyibiyye olarak adlandırılan büyük bir ayrılma meydana gelmiştir. Müsta'li Tayyibi toplumu İsmâîli dini literatürünü büyük oranda muhafaza etmiş, İsmâîlîler'de olduğu gibi dinin zahir ve bâtını aynı derecede değerlendirecek biri olmadığı takdirde diğerinin de olmayacağı düşüncesini benimsemiştir.³⁹

2.9.2. Nizari İsmâîlîler

Nizari İsmâîlîleri İsmâîliyye mezhebinin günümüze kadar devam eden en önemli koludur. Fâtımî Halifesi Müstansır -Billâh'ın hilafet devresinin (1036- 1094) sonunda Doğu ve Batı İsmâîlîleri olarak iki kola ayrılan mezhep mensuplarından biri Nizariyye, diğeri Müsta'liyye olarak ayrılmıştır. Müstansır-Billah'ın büyük oğlu Nizar'ın imametini benimsemişlerdir.⁴⁰

Nizârîler, İsmâîliyye'nin temel inancı olan bâtinî akideyi bütünüyle sürdürmüşlerdir.⁴¹ Nizârî İsmâîlîlerinin fikir babası Hasan Sabbah (ö.518/1124) olarak kabul edilmiştir. Hatta Nizari devletinin kurucusu olarak da kabul edilmiştir. O, Nizârî siyasetinin yöneticisi ve yön göstericisi olmuştur. Bununla birlikte bir mütefekkir olup, Nizârî öğretisiyle ilgili birçok eser de te'lif etmiştir. Nizârî İsmâîlîleri, Şîî imâmet nazarîyesi ve İsmâîlî imâm'ın öğretileri üzerinde yoğunlaşmışlardır.⁴²

Allah'ın mutlak varlık olduğunu ve her şeyin O'ndan geldiğini benimseyen Nizari İsmâîlîleri, Allah'ı bilmek ve tanımanın zamanın imamını tanımak manasına geldiğine kabul etmişlerdir. Onlara göre imâm fânî bir insan ise de onun bilinemeyen bir ilahi yönü vardır, imâmın sözü Allah'ın sözüdür gibi kesin görüşlere sahiplerdir. Bununla birlikte diğer hükümler noktasında da farklı yorumlamalara gitmişlerdir. Mesela zekât ikinci esas kabul edilip kazancın beşte birinin imâma veya yardımcılarında birine verilmesi gerektiği düşüncesi hakimdir. Kelime-i şehâdet, bâtılın reddedilmesi, hakkın tasdik edilmesidir demişlerdir. Onlar için tahâret adetten ve örften geçmek, zâhire uyanlardan kendini korumak, gusûl, ahdi yenilemek, namaz,

³⁹ Mustafa Öz, "Müsta'liyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 32 c. (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Yayınları, 2006).

⁴⁰ Sabri Hizmetli, "Karmatiler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001).

⁴¹ Mehmet Kubat, *İslâm Mezhepler Tarihi*, 2.Baskı (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2015), 151.

⁴² Muhammed Nurullah Kiraz, *Gazzali'nin Bâtınlık Eleştirisi* (Yüksek Lisans, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2016), 29.

imâmın bilgisine ve gerçek dine ulaşmak, oruç imâmın yaptığına ses çıkarmamak, Hac, imâma gitmek ve onu görmek, cihad ise insanın kendini Allah'ın varlığı karşısında yok etmek anlamlarına gelmektedir. Sabah, öğle ve gece olmak üzere üç namaz vakti belirlemişlerdir. Ayrıca Nizariler'de yılda bir gün ramazanın yirmi birinde oruç tutmak, Kadir gecesi arayışı içinde ramazanın on dokuz-yirmi üçüncü günlerinde cemaathanede merasim yapmak gereklidir. Kur'an-ı Kerim'e saygı gösterilmekle birlikte gerek ayetler gerekse hadisler karşısında tutumları belirsiz olup yer yer farklılıklar göstermiştir. Nizariler'e göre imamları olan Nizar, gaybettedir. Nizariler, Hasan Sabbah tarafından imamın yakında gerçekleşecek zuhurunun tarihini ve kimliğini açıklamasını beklemişlerdir. Nizari imamın zuhurunun giderek gecikmesiyle Hasan Sabbah'tan sonra yerine geçen iki halefi de gizli imamın delilleri ve de Nizari davetin en yüksek mercileri olarak görmüşlerdir.⁴³ Günümüzde Nizari toplumunun takip edeceği düzenli bir hareket tarzı bulunmamakta, daha çok imamlarının uygun gördüğü davranışların benimsendiği görülmüştür.

2.9.3. Karmati Hareketi

Karmati hareketi aşırı Şii İsmâiliyye mezhebine mensup bir zümredir. Karmatiler (Karamita) Kufe'deki İsmâili dâîsi Hamdan b. Eş'as Karmat'a (ö.293/906) nisbetle bu adı almışlardır.⁴⁴ Karmatilik zamanla Zerdüştlük'ten, Mazdekilik'ten, Manicilik'ten ve Hurremilik'ten etkilenen bâtinî bir harekettir.⁴⁵

Karmati doktrininde nur önemli bir yer tutar. Başlangıçta ve sonda tek ve yalnız olan Allah'ın zatı "şa'şaaani nur" ile "kahir nur"un sudur ettiği yüce bir varlık olarak tarif ederler. Onlara göre kahir nurdan külli akıl ve kâinatın nefsi ortaya çıkar. Kâinatın nefsi nebi, imam ve seçkinlerin akılları gibi beşeri akıllara kaynaklık etmiş, diğer akıllar ise yok sayılacak kadar önemsiz kabul edilmiştir. Yine onlara göre Şa'şaaani nur, ikinci derecede olup gökteki felekler ve yerdeki cisimler gibi çeşitli görüntüler verebilen karanlıkla ilgili nuru yahut maddeyi meydana getirmiştir. Bu nur külli akıl yahut sabık yaratıcı durumundadır. İmam, külli aklın süfli alemdeki önderidir. Bundan dolayı ibadet Allah'ın kendisiyle hicaplandığı, diğer bir ifadeyle o şekle giren ve ilahi özellikler taşıyan imama tahsis edilmiştir. Karmatiler'e göre peygamber sabıktan tâlî vasıtasıyla kendisine kutsi ve saf kuvvet intikal etmiş kişidir. Vahiy

⁴³ Şahin Ahmetoğlu, *Mezhepler Tarihinin 200'ü*, 1.baskı (Ankara: Otto Yayınları, 2016), 143-144.

⁴⁴ Ebü'l-Fazl Cemâleddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali El-Ensâri ibn manzur, "Karmat", *Lisanü'l-Arab* (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, 2005).

⁴⁵ Hizmetli, "Karmatiler", 24: 151.

getiren ise Cebrail değil peygamber üzerine taşan akıl olarak te'vil etmişlerdir. Kur'ân, Hz. Muhammed(s.a.s)'in külli akıldan gelen bilgileri ortaya koyduğu peygamberin ifadelerinden oluşmaktadır. Bu bakımdan Kur'ân'ın Allah'ın kelâmı diye adlandırılması mecazî manadadır.⁴⁶

Karmatîler ve ilk İsmâîlîler nasların zahiri ve bâtinî yönleri bulunduğunu peygamberlerin zahiri manaları açıkladığını asıl manalara ulaşabilmek için nasların vasiler yahut yetkili kimseler tarafından te'vil edilmesinin gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Onlara göre zahir her nâtıkın(konuşan) devrine göre değişiklik arz ederken te'vil yoluyla ulaşılan bâtinî mana bütün peygamberler devrinde değişmemiştir. Namaz, güneşin doğuşundan önce ve batışından sonra olmak üzere kılınan ikişer rek'attan ibarettir. Namaz kılan kimse, her rekatta Ahmed b. Muhammed b. Hanefiyye (ö.81/700)'ye nazil olduğuna inanılan İstiftah süresini okur. Kible, Beytülmakdis'tir.⁴⁷ Oruç sadece Nevruz ve Mihrican günlerinde olmak üzere yılda iki gün tutulmalıdır. Bununla birlikte Ebu Said el-Cennabi (ö.301/913)'den itibaren namaz ve orucun tamamen ortadan kaldırılığı nakledilmiştir. Zekât, genellikle imamın hakkı olarak anlaşılmış ve yılda bir defa toplanmıştır. Hac ibadetini zahiri ve bâtinî olmak üzere iki kısma ayırmışlardır. Zahiri hac herkesin yaptığı, bâtinî anlamdaki hac ise imamı ziyaret olarak kabul edilmiştir. Karmatîler'in cünüplük sebebiyle gusletmeyip sadece namaz abdesti gibi abdest aldıkları, içkiyi helal, azı dişli ve pençeli hayvanların yenilmesini haram saydıkları, kendilerine karşı olanların cizyeye bağlanmasını gerekli gördükleri nakledilen bilgiler arasındadır.⁴⁸ Irak dâîsi Hamdan Karmat (ö.293/906)'a intisap eden Karmatîler, liderleri Hamdan Karmat'ın birdenbire kaybolması ve Abdân'ın öldürülmesi üzerine bir kaos dönemi yaşamışlardır.⁴⁹

Daha sonra tekrar toparlanan Karmâtîler; özellikle Suriye, Bahreyn, Irak, Horasan ve Cibâl gibi bölgelerde önemli bir güç haline geldikleri bilinmektedir. Nitekim 1077 yılında Bahreyn'de de bir Karmâtî devletini kurdukları tarihi veriler arasında yer almaktadır.⁵⁰ İsmâîlîlik hakkında birçok eser bulunmaktadır.

⁴⁶ Hizmetli, "Karmatiler".

⁴⁷ Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b.Abdülkerim İbnü'l-Esir, *El Kamil fi't-Tarih* (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010), VII: 447.

⁴⁸ Hizmetli, "Karmatiler".

⁴⁹ Yusuf Ziya Bahadınlı, *Anadolu Aleviliği-Bâtınîlik ve İslam Fanatizmi*, 2.Baskı (İstanbul: Yazılama Yayınevi, 2014), 170.

⁵⁰ Farhad Daftary, *Muhalif İslamın 1400 Yılı İsmaililer Tarih ve Kuram*, trc. Ercüment Özkaya, 1.baskı (Ankara: Rastlantı Yayınları, 1990), 167.

İsmaili Kaynaklar

a)Kadı Numan; İftitahu'd-Da've ve İbtidaü'd-Devlet

b)İdris Yemeni (ö.872/1468); Uyunu'l-Ahbar

c)Seyyidina Hattab (ö.388/998); Gayetü'l-Mevalid

d)İbn Havkal (ö.IV./X. yüzyıl); el-Mesalik ve'l-Memalik

e)Nasr Hüsrev (ö.465/1073); Sefername

f)Hasan Sabbah (ö.518/1124); Füsul-ü Erbaa⁵¹ İsmâili kaynaklardan bazılarıdır.

⁵¹ Ali Rabbani Gülpayigani, *Kelamî Mezhepler ve Fırkalar*, trc. Sedat Baran, 1.Baskı (İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2014), 73-74.

BİRİNCİ BÖLÜM

BÂTİNÎLİK

1.Bâtınîliğin Doğuşu

Bâtınîliğin doğuşu ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Bâtınîlik net olarak şu tarihte veya bu şahısla ortaya çıktığı söylenememektedir. Ancak Bâtınî düşüncenin ve Bâtınîyye'nin menşei konusunda ileri sürülen farklı görüşleri üç noktada değerlendirmek mümkündür.

1. Bâtını düşünce sistemine göre bâtinî davet Ca'fer es-Sadık zamanında ve bizzat Ca'fer es-Sadık tarafından başlatılmış, daha sonra onun belirlediği esaslar çerçevesinde oğlu İsmail tarafından devam ettirilmiştir.⁵²

2. Ehl-i sünnet ve Mu'tezile alimlerine göre Bâtınîyye'nin menşei Mecusilik, Sabiilik, Yahudilik gibi eski din ve kültürlerdir. Nitekim bu mezhebin önemli simalarından Meymun b. Deysan el-Kaddah (ö.VIII. yüzyılın son çeyreği) Mecusiliğe, Hamdan Karmat (ö.293/906) ise Sabiiliğe mensuptur. İslam dininin yayılışını kabullenmeyen bazı eski din mensuplarının amacı kılıçla engel olamadıkları yeni dini kültür değişikliğine uğratmaktır. Böylece Bâtınîyye temel hükümlerini bozup onu içten çökertmek amacıyla sözde ehl-i beyt sevgisi esasına dayandırdıkları gizli teşkilatlar kurmuşlardır. Bâtınîyye bu teşkilatların en etkili alanını oluşturur. Mecusilik ile Bâtınîyye'nin inançları arasında büyük bir benzerliğin bulunması bu konuda elde edilen bir veridir. Kadı Abdülcebbar (ö.415/1025) ile Abdülkahir el-Bağdadi (ö.429) Bâtınîyye'yi hiçbir dine bağlı olmayan ve materyalist fikirlere dayanan bir mezhep (melahide ve dehriyye) olarak görürler.⁵³ Bu müellifler Bâtınîler'in yaptıkları tutarsız te'villerle temel İslami hükümleri iptal etmelerini, peygamberlere düşmanlık beslemelerini, haramları helal saymalarını da görüşlerini destekleyen deliller olarak kabul etmişlerdir.⁵⁴

3. Çağdaş bazı araştırmacılara göre Bâtınîyye'nin kaynağı Yeni Eflatunculuk, Yeni Pisagorculuk gibi gnostik felsefî akımlar olmuştur. İlk olarak yahudi filozof Philon (ö. M.S. 50)'un felsefî görüşlerinden faydalanarak bâtinî te'vili Tevrat'a uygulamış, daha sonra da bu metot Bâtınîyye ile irtibatlı olan İsmâiliyye'nin önemli kaynaklarından “*Resa'ilü İhvani's-*

⁵² Mustafa Galib, *Tarihu'd-daveti'l-ismâilîyye* (Beyrut: Daru'l-Endülüs, 1979), 22-23.

⁵³ Kadı Abdülcebbar, *Tesbitü delaili'n-nübüvve*, trc. Abdülkerim Osman (Beyrut: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1966).

⁵⁴ Abdülkahir el-Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, trc. Ethem Ruhi Fıglalı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014),171-172,177-178.

Safa "da aynen taklit edildiği söylenmiştir.⁵⁵ Bunların dışında bazı araştırmacılara göre yahudilerdeki rec'at, mehdi, insanı tanrılaştırma, tenasüh vb. inançların Bâtınîyye fırkalarında da görülmesi Yahudiliğin bu gruplar için kaynak oluşturduğunu ispatlar niteliktedir. Mezhepler tarihi araştırmacıları Bâtınîyye'nin bir mezhep olarak ortaya çıkışını ve kuruluşunu hicri III. yüzyılın ikinci yarısından başlatırlarsa da aslında bu hareketin başlangıcı ile ortaya çıkışını hazırlayan siyasi ve fikri sebeplerin II. yüzyılın başlarına kadar dayandığı görülmüştür. Bu dönemde iktidarda bulunan Emevi idaresinin ırkçılık esasına dayanan baskı politikası toplumda huzursuzluk kaynağı olmuş ve böylece ortaya çıkan gayri memnunlar zümresinin Haşimiler'e yönelimini arttırmış, sonunda da Abbasiler idareyi ellerine geçirmişlerdir. Bir taraftan büyük çoğunluğun inanişına uygun politikalar takip eden Abbasiler'in Şiiler'e karşı çeşitli baskılarda bulunması onları gizliliğe itmiş, diğer taraftan da İslam'a karşı dinlerin mensupları bu harekete destek vererek onlara sahip çıkmışlardır. Ayrıca Emeviler'den itibaren aristokrat zümreye tanınan ayrıcalıklar neticesinde toplumdaki sosyal sınıflar arasında büyük farklar meydana gelmiştir. Böyle olunca halk çeşitli siyasi-dini hareketlere yönelmiştir. Nitekim Basra'daki Zenc isyanında ve Bahreyn'deki Karmati hareketinde fakir işçi ve kölelerin çoğunluğu teşkil etmesi, Bâtınîliğin oluşmasında fikri sebepler yanında siyasi, sosyal ve iktisadi sebeplerin de rol oynadığını gösteren bir delil olmuştur.⁵⁶

Tarihçilere göre Bâtınîyye Mecusilik, Sabiilik, Yahudilik, Hinduizm gibi eski din ve kültürlerden etkilenmiştir. İslam dininin yayılışını kabullenemeyen bazı eski din mensupları, kılıçla engel olamadıkları İslam dinini, inanç ve kültür değişikliğine uğratmak, böylece tevhidin temel hüküm ve esaslarını bozup onu içten çökertmek gayesiyle sözde ehl-i beyt sevgisi, tasavvuf, aşk, tarikat, hakikat, marifet gibi Kur'an-ı Mübin tarafından onaylanmayan ve yapısında bulunmayan tuzak kavramlar geliştirerek müminlerin saf akîde inançlarını bozmaya çalışmışlardır.⁵⁷ Kendilerini bu gaye üzerinde temellendirmişlerdir. Bâtınîlik olgusu çıkış serüveni olarak olumsuzluğu barındırdığı için İslami sürece de olumlu bir katkı sunamamıştır.⁵⁸ Bâtınîlik İslamiyetin özüne zarar vermiştir. Çünkü Bâtınîlik çıkış serüveni olarak da olumsuz bir amaç barındırmaktadır. Yapılan birçok araştıma da bu anlatılan süreçte dile getirilen iddiayı destekler niteliktedir.

⁵⁵ M.Ahmed el-Hatib, *el-Harekatü 'l-Bâtınîyye fi 'l-alemi 'l-islami* (Amman, 1984), 31-34.

⁵⁶ İlhan, "Bâtınîyye", 5: 192-194.

⁵⁷ Ali Aydın, *İnsanlık Tarihinde Şirk Hulul İnancı ve Bâtınîlik*, 1. Bs (İstanbul: Ortak Akıl Yayınları, 2019), 193.

⁵⁸ İlhan, "Bâtınîyye", 5: 191.

2. Bâtınîliğin Yayılışı

İslam'ın dışa açılmasıyla Mezopotamya, Yunan, Anadolu, İran, Irak kültürleriyle karşılaşılmasına ve farklı oluşumların, yeni fırkaların özellikle Bâtınîliğin yayılmasına, gelişmesine, güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Bununla birlikte Bâtınîlerin insanlara tuzak ve ağ kurdukları onları hilelerle yanılsa sürükledikleri bilinmektedir. Bâtınîler, aklı başında ve bilgili olanlara yaklaşmayıp onlardan uzak durmuşlardır. Tuzağa düşürmek için kuşa tane saçan gibi her cahile yakınlık kurup bâtıl bir manayı kastederek hak bir kelime söyleyip zihinleri karıştırmışlardır. Kişiyi, kendilerince namaz, zekât ve oruç gibi Müslümanlık yollarına teşvik ettiklerini söylemişlerdir. Bâtınîlerinde bunu yaparken kullandıkları yöntemleri vardır. Öncelikle bir seneden fazla bu hal üzere sebat ederler. Aslında muhatabın dikkatle gözetip sabrına bakarlar; iş ve hareketlerini gözden geçirirler. Ondan sonra Hz. Peygamberden naklolunduğu halde kasten değiştirilmiş birtakım rivayetler ve yaldızlı sözlerle onu aldatmaya kalkışır. Ona bazı Kur'ân ayetlerini mahsus olarak eğri ve yanlış okuyup; bazı kelimelerinin lafız veya manasını tahrif ederek,⁵⁹ hakikatın dışına çıkartmışlardır.

Birçok dâî yetiştirip gizli bir teşkilatlanmaya gitmişlerdir. Bu fırkanın teşkilatlanıp yayılmasında Ehvaz taraflarında faaliyet gösteren Meymun b.Deysan (ö.694) ile oğlu Abdullah b.Meymun al-Kaddah (ö.875)'in⁶⁰ rolünün büyük olduğu söylenmiştir.⁶¹ Amaçları İslamiyet'e zarar verip siyasi ihtiraslarını elde etmektir. İşte bu sebeple Bâtınîliğin esaslarını tesis etmişlerdir.

Daha çok dini yönden zayıf olan, saltanat ve hükümranlıkları İslamiyet'in gelişiyile son bulan çoğunluğa muhalif davranmayı prensip edinen ashaba dil uzatmakta sakınca görmeyen mukaddesatı şüphe ile karşılayan ağır cezaları gerektiren suçları işleyen kimseler arasından seçilen⁶² bu kimselere karşı farklı metodlar uygulamışlardır. Bâtınîler davet edilen kimselere kademeli olarak aşağıdaki metotları uygulamışlardır.

⁵⁹ Muhammed Hammadi b.Malik b. Ebu'l-Fedâî, *Bâtınîler ve Karmatilerin İçyüzü*, trc. İsmail Hatip Erzen (İstanbul: Sebül Yayınları, 2004), 49.

⁶⁰ Bkz.Bernard Lewis, *Haşhaşiler*, trc. Kemal Sarısözen, 1.Baskı (İstanbul: Kapı Yayınları, 2014), 146.

⁶¹ İbrahim Agah Çubukçu, *Gazzali ve Bâtınîlik* (Ankara: Resmi Posta Matbaası, 1964), 33.

⁶² Gazzali, *Bâtınîliğin İçyüzü*, 33-36.

Dâîlerin Metot ve Yöntemleri

1. Zerk ve teferrüs (dikkatli tetkik): Bâtınî daveti kabul etmeye meyilli olan aday teşhis edilip dini temayülleri belirlenir ve ona karşı ne şekilde davranılacağı tespit edilme aşamasını ifade eder.

2. Te'nis (dostluk kurma): Adayla dostluk kurulur ve son derece dindar görünüşünün kazanılması sağlanan aşamasıdır.

3. Teşvik (şüpheyi düşürme): Bu süreçte güveni kazanılan adaya merak uyandıracak bazı sorular sorularak dini konularda şüpheyi düşmesi sağlanır.

4. Ta'lik (şartlı erteleme): Bu sorular karşısında merakını giderecek cevaplar bekleyen adaya, bu cevapları başkalarına söylemeyeceğine dair yemin etmesi ve bir süre beklemesi telkin edilir.

5. Rabt (bağlama): Adaya Bâtınîye liderlerine sadık kalacağına dair yemin alındıktan sonra bu vaad, caydığı takdirde eşinin kendisinden boşanmış olması gibi ağır bir şarta bağlanır.

6. Tedlis (aldatma): Herkesin takdirini kazanmış İslam alimlerinin Bâtınî olduğu söylenerek aday aslı olmayan bilgilerle aldatılır.

7. Te'sis (bâtınî bir öz oluşturma): Her zahirin bir bâtinî tarafının bulunduğu, zahirin kabuk, bâtinin ise öz olduğu, bunu yalnız Allah'ın bildiğini, fakat O'nun gerçeği devamlı gizli tutmasının da düşünülmemeyeceği gibi bâtinî fikirler yavaş yavaş adaya telkin edilir.

8. Hal' (sıyırma): Dini hükümlerin bâtinî manalarını anlama seviyesine gelen adayın artık dinin zahiri yükümlülüğünden kurtulduğu söylenir. Zahiri hükümlerin artık onun için geçerli olmadığı dile getirilir.

9. İnsilah (sıyrılma): Bu son merhalede aday çoğunluğun benimsediği iman esaslarından da sıyrılarak Bâtınîliğe kabul edilir.⁶³ İncelendiği üzere kullandıkları metotlar, yapılan her davranışa veya düşünceye uygun dini bir kisveye dönderme niteliğindedir. Muhatapta şüpheyi mahal bırakmayacak şekilde incelikle oluşturulmuştur.

Propaganda yapılırken dâîlerin en iyi araçlarından biri dil ve edebiyat olmuştur. Bâtınîler, edebiyat, ilim ve irfana önem vermişler, bilim adamlarını ve aydınları kalelerde

⁶³ İlhan, "Bâtınîye", 5: 193.

toplayarak birçok yoğun çalışmalar yapmışlardır. Özellikle Bâtınî propagandası yapacak eserler vererek iyi ilim adamları yetiştirmişlerdir. Dâî üstlerine saygılı ve itaatkâr olmalı, altlarına karşı ise arkadaşça ve mütevâzi bir şekilde davranması gerektiği telkin edilmiştir. Dâide katı bir resmîlik, dik kafalılık ve merhametsizlik olmamalıdır. Şefkat, iffet, vera, vefa gibi davranışlar dâînin vazgeçilmez sıfatlarıdır. Altlarına karşı cömert ve lütufkâr olmalıdır; çünkü yoksulluk onları birtakım sahtekârlıklar yapmaya yöneltebilir. Onlara göre dâî tatlı dilli olmalı, zeka, eğitim ve mevkilerine göre insanlara farklı yönlerden yaklaşmalıdır. Dâî vakar ve heybet sahibi olmalıdır. Ama bu hasletler onu başkaları üzerinde mutlak hâkimiyet kurmaya itmemelidir. Kendini olduğundan yüksek görmek sahte bir tavır olup ve kötü huyların başı olduğunu savunmuşlardır. Hafif meşreplik iyi bir davranış kalıbı değildir. Dâînin çok şaka ve espri yapması cemiyetin davete olan saygı ve hürmetini azaltır. Tamahkarlık ise dâîyi rüşvet yemek gibi yasak işlere sevk eder ve böyle olursa din elden gider düşüncesi hakim olur.⁶⁴ İşte dâîlerin nasıl olmaları gerektiğine dair söylemleri onların yayılmacı politikalarını ortaya koymaktadır. Bâtınî davetçiler arasında bir mertebenin olduğunu ve bunlarla ilgili çok farklı tanımlamaların yapıldığını araştırmalar neticesinde görmekteyiz. Mesela Sünnî Kelamcı Seyyid Şerif Cürcani (ö.1413) “*Şerhu'l-Mevakıf*”ta, dâîlerin mertebelerinden ve son mertebeye sahip kişinin ismini "mükelleb" (av tutmak için eğitilmiş köpek) olarak vermiştir. Bu ismin dâîye verilmesi, dâînin, tuttuğu avı yakalayıp avcıya getiren av köpeğine benzetilmesinden dolayı verildiği belirtilmiştir.⁶⁵ Bu anlatılanlarda görüldüğü üzere iş yükü dâîlere verilmiştir. Dâîler davet metodunun temelini oluşturmuşlardır.

Davetler neticesinde bâtınî düşüncüyü benimseyenler, takiyye dedikleri gizliliği, iş ve davranışlarına da yansıtmışlardır. Bâtınî yorumlarla İslam'ın temel hükümlerini farklı şekilde yorumlamışlardır.⁶⁶

Bâtınîlik yayılışını, farklı isimlerle sürdürmüştür. Şemsi Tebrizi (ö.1248) ve Mevlana'da (ö.1273) bu etkinin izleri görülmektedir. Bâtınîlik, çıkış serüveni olarak çok eskilere dayandığı bilinmektedir. Zünûn Mısri (ö.859), Maruf Kerhi (ö.815), Bayezîd Bistamî (ö.874), Cüneyd Bağdadî (ö.910), Hallac-ı Mansur (ö.922) gibi mutasavvıflar bâtınîliği oluşturan öğelerden etkilenmiş, esinlenmiş ve fikirlerini aktarırken Bâtınîliğin kavramlarına yer vermişlerdir. Anadolu'da bâtınîlik etkisi görülen birkaç şahsiyet ismine yer vermek gerekirse;

⁶⁴ Hakim en-Nisaburi - W. Ivanow, *Mucezetü'l-Kafiye fi Şurfiti'd-Da'veti'l-Hadiye*, 1939, 22-24.

⁶⁵ Seyyid Şerif Cürcani - Ömer Türker, *Şerhu'l-Mevakıf*, 2. Bs (İstanbul: Babil Yayınları, 2011), 430.

⁶⁶ Fikret Karaman, *İslami İnanç Değerleri ve Çağdaş Dini Akımlar*, 1.Baskı (Ankara: Bulgaristan Müslümanları Başmüftülüğü Yayınları, t.y.), 256.

Yunus Emre (ö.1328), Hacı Bektaş-ı Veli (ö.1271), Abdal Musa (ö.1361), Kaygusuz Abdal (ö.1444), Eşrefoğlu (ö.1469), Nesimi (ö.1417) gibi isimleri belirtmek mümkündür.⁶⁷ Burada öne çıkan birkaç bâtinî eylemciyi ve davetçiyi ayrıntılı ele almamız konuyu daha da pekiştirmemize yardımcı olacaktır.

A.Batînî Eylemciler ve Davetçiler

Bu başlık altında bütün bâtinî eylemcileri sıralamasak da bazı bâtinî şahsiyetleri ele alacağız. Bunlardan; Mezdek b. Bâmdâd (ö.529) (Sasaniler Döneminde öldürüldü.), Ebu Müslim (ö.755) (Emeviler döneminde öldürüldü.), Babek (ö.838) (Emeviler döneminde öldürüldü.) Karmat (ö.906) (Abbassiler döneminde öldürüldü.), Hallac-ı Mansur (ö.922) (İran Selçukluları döneminde öldürüldü.), Hasan Sabbah (ö.1124) (İran Selçukluları döneminde yaşadı.), Baba İlyas (ö.1240) (Anadolu Selçukluları döneminde öldürüldü.), Baba İshak (ö.1240) (Anadolu Selçukluları döneminde öldürüldü.), Hacı Bektaş Veli (ö.1271) (Anadolu Selçuklu döneminde yaşadı.), Fazlullah Hurufi (ö.1394) (Osmanlı yönetimince öldürüldü.), Seyyid Nesimi (ö.1417) (Osmanlı yönetimince öldürüldü.), Şeyh Bedreddin (ö.1420) (Osmanlı yönetimince öldürüldü.), Pir Sultan Abdal (ö.1550) (Osmanlı yönetimince öldürüldü.),⁶⁸ gibi şahıslar bazılarıdır. Sıraladığımız bâtinî şahsiyetler aşağıda tek tek açıklanmaktadır.

1. Mezdek-Mezdekiyye

Mezdek, İran-Nişabur'da doğmuştur; hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Batılı kaynaklarda Mazdak diye de geçmektedir. Yaşadığı dönemde ve ortamda önemli bir kişilik olmuştur. Büyük bir halk gücünü örgütlemiş, kitlelere hitap etmiştir. Onun görüşü gelişmiş, yayılmış, sonraki süreçte de bu fikirlerinden ve eylemlerinden faydanılmaya devam edilmiştir. Etkisinin İslam öncesinde de, sonrasında da devam ettiği görülmüştür. Mezdekilik, Zerdüştlük ve Manicilik düşüncesiyle başlamış olsa da ağırlıklı olarak Zerdüşti bir yapı arz eden, gelişen ve Mezdek tarafından daha da geliştirilen düalist: “İyi ve kötü”, “ karanlık ve aydınlık” gibi simgelerle belirlenmiş ve din kisvesine bürünmüştür.⁶⁹

⁶⁷ Ömer Uluçay, *Bâtînilik*, 1.Baskı (Ankara: Gözde Kitap Yayınları, 2017), 32.

⁶⁸ Bahadın, *Anadolu Aleviliği-Bâtînilik ve İslam Fanatizmi*, 113.

⁶⁹ Kenan Has, “Mezdekiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29: 524.

Mezdek'e göre: Yeryüzü tüm insanlarındır ancak en çok da çalışan insanların hakkıdır. Toplum, bireylerden oluşur, bireyler arasında eşitsizlik söz konusu değildir. Her kişi eşit hakka sahiptir. Dünya nimetleri, dünyanın her türlü malı ortaktır. Bir kişinin, diğerinden fazla mal sahibi olması haksızlığa yol açmaktır. Aile kurumu doğaya ters düşer: çünkü kadın, erkeğin tutsağı değildir; ortaklaşacılık, paylaşımcılıkta eşitlik ilkesi vardır. Mezdek'e göre, insanda iki dünya vardır. Biri "yüce", ikincisi "aşağı" olan dünya anlayışıdır. Bir gün gelirdi ki bu iki ifade, bir yerde birleşir, bir "birlik" oluşturur,⁷⁰ düşüncesini savunmuştur. Mezdek, böyle bir İran düzeni içinde, Zerdüştlüğü ve Maniciliği reforme ederek düşüncesini yaymak için çabalamıştır. Bâtınilik, yavaş yavaş doğmaya, gelişmeye ve yayılmaya başlamıştır.⁷¹

2.Ebu Müslim Horasani

Benu İcl olarak da bilinen Ebu Müslim Horasani, Yemenli bir Arap kabilesi soylularındandır.⁷² Yapı olarak kısa boylu, geniş alınlı, esmer tenli bir kişi olan Ebu Müslim soğukkanlı, acımasız, ketum, cömert, akıllı ve ileri görüşlü bir devlet adamı olarak bilinir.⁷³ Ebubekir'in halifeliği sırasında mürted olan Horasani tekrar Müslüman olmak zorunda kalmıştır. Devlete muhalif olduğu bilinir. Halife Osman ile Ali arasındaki halifelik yarışında Ali taraftarı olmuş; Osman'ın öldürülmesine o da karışmıştır. O yıllarda Arap olmayan halkların göçebe kültürünün yanında Zerdüştlük, Manicilik düşüncesinin de yayılmasından sonra ortaya çıkan süreç, Ebu Müslim'in doğuşuna ortam hazırlamıştır. Ebu Müslim'in hangi ırka mensup olduğuna dair ihtilaflar bulunmaktadır; bazı kaynaklar onun Türk olduğunu söylüyorsa da bu kesin bir bilgi değildir.⁷⁴ Faik Bulut, Ebu Müslim'in hayatına yer verdiği kitabında: "Arap asıllı olduğu söylenirse de, ben Kürt aşiretlerin yaşadığı el Cezire, Azerbeycan ve el Cibel bölgesinde dolaştım, gördüm, Kürtler onu kendilerinden sayıyor." demiştir.⁷⁵

Ebu Müslim hakkında farklı siyasi süreçler anlatılmıştır. Abbasi Devleti'nin kurulmasında önemli payı olan Ebu Müslim, İslam adına savaşıyor görünmüş olsa da beyinde

⁷⁰ Şükrü Ebu Avz, *ez-Zendeka ve 'z-Zenâdika* (Amman: Dârü'l-fikr, t.y.), 59-64.

⁷¹ Bahadınlı, *Anadolu Aleviliği-Bâtınilik ve İslam Fanatizmi*, 115-117.

⁷² Faik Bulut, *Ebû MüslimHorasânî*, 1.Baskı (İstanbul: Berfin Yayınları, 2014), 140.

⁷³ Hakkı Dursun Yıldız, "Ebû Müslim Horasânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Yayınları, 1994), 10: 197.

⁷⁴ Bahadınlı, *Anadolu Aleviliği-Bâtınilik ve İslam Fanatizmi*, 116.

⁷⁵ Bulut, *Ebû MüslimHorasânî*, 138-165.

ve gönlündeki asıl gayenin insanın özgürlüğü olduğu dile getirilmiştir. Ebu Müslim, sonraki süreçte artık bir Horasan önderi olmuştur. Halk onu bir kurtarıcı, neredeyse bir mehdi gibi görmeye başlamıştır. O daima hakkı savunan, haksızlığa ve zulme karşı çıkan bir kişi olarak kabul edilmiştir.⁷⁶ Ebu Müslim, düşüncesini önce konuşarak, propaganda yaparak anlatmış; ama artık zamanının geldiğini düşünüp harekete geçmeye karar vermiştir. Camileri dolaşıp, Emevi yönetimine karşı açıktan yerici ifadeler kullanmıştır. Daha sonra Ebu Müslim, Horasan Ordusu adıyla bir ordu kurmuştur. Savaş bu ordu ile Emeviler arasında gerçekleşmiştir. Bundan dolayı Abbasilerin iktidarı ele geçirmelerinde bu grubun büyük katkısı olmuştur.⁷⁷

Bu yapılanlar Emevi iktidarının gözünden kaçmayacaktır. Abbasilerin başında bulunan Halife Ebu Cafer Mansur (ö.158/775), Ebu Müslim'den kurtulmak için onu saraya davet etmiştir. Ve muhafızlar Ebu Müslim'i sarayda öldürmüşlerdir. Cesedini bir kilime sarıp Dicle ırmağına atmışlardır. Kimse Ebu Müslim'in ölümüne inanmamıştır. Onun ölümü hakkında: "Horasani ölmedi, kuş oldu, göğe çıktı." demişlerdir. Bunun neticesi olarak Horasan; İran, Irak, Suriye ve Anadolu'da isyanlarda, ayaklanmalarda örnek olmuş; eşitlik-özgürlük gibi kavramları gündemlerinde tutmuşlardır. Baba İlyas, Baba İshak, Şeyh Bedreddin, Pir Sultan Abdal (ö.1550) gibi isimler Ebu Müslim'den esinlenmişlerdir.⁷⁸

3. Bâbek

Bâbek adı, Mezdek'ten takribi olarak yüz elli, Ebu Müslim'den altmış yıl sonra ortaya çıkmıştır. Bâbek'in bir çoban olduğu söylenmiştir.⁷⁹ Bâbek, Me'mun ve Mu'tasım zamanında Azerbaycan'da ciddi bir tehlike teşkil eden dini-siyasi mahiyetteki Hürremiyye hareketinin lideri olarak kabul edilmiştir.⁸⁰

Hakkında farklı bilgiler bulunmaktadır. Bunlardan biri, Hürremi hareketinin bir kolu, Fatımiler'in kurucusu Ebu Müslim'in kızı Fatıma'nın oğlu Mutahhar olduğu bilgisidir. Hürremiler'in lideri olan Cavidan, zeki ve yetenekli gördüğü Bâbek'i yanına almıştır. Bâbek, Cavidan öldüğünde, onun karısı ile evlenmiştir. Bâbek, artık Hürremiler'in önderidir ve eşitlik, özgürlük ve adil olma, bâtinîlik adına yirmi yıl durmadan savaşmıştır. Bâbek taraftarları,

⁷⁶ Yıldız, "Ebû Müslim Horasânî", 10: 199.

⁷⁷ Bahadın, *Anadolu Aleviliği-Bâtınîlik ve İslam Fanatizmi*, 127.

⁷⁸ Bahadın, *Anadolu Aleviliği-Bâtınîlik ve İslam Fanatizmi*, 125-131.

⁷⁹ Bahadın, *Anadolu Aleviliği-Bâtınîlik ve İslam Fanatizmi*, 140.

⁸⁰ Hakkı Dursun Yıldız, "Bâbek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Yayınları, 1991), 4: 376.

Hürremilik düşüncesini bir silah gibi kullanmışlardır. Bâbek'in asıl görevi; yurdunu, Arap istilacılardan kurtarmak, ardından da eşitlikçi, adil ve özgür bir toplum kurmak olmuştur.⁸¹

Her Bâtınî yanlısında olduğu gibi, Hürremilikte kadın özgürdür, erkeğin mülkiyeti geçersizdir. Kadın ve erkeğin birlikte toplantılar düzenlemeleri, birlikte törene katılmaları, birlikte eğlenmeleri, farklı anlamlara çekilmiştir. İçki, özellikle şarap, şerbet niyetine içilen bir gelenektir. Ortaklaşa yaşamışlardır; birlikte üretip, birlikte tüketmişlerdir. Onlar için takiyye zorunludur, İslam içinde Şii görünmek zorunda kalmışlardır.⁸²

Bâbek, İslam dünyası için ciddi bir tehlike teşkil eden Hürremi hareketinin başında bulunduğu sırada taraftarlarıyla 816'da isyan bayrağını çekmiştir. Bezz Kalesi çevresinde büyük başarılar elde etmişler; o bölgeyi tümüyle ele geçirmişlerdir. Arkasından ikinci bir fırsatta, Isfahan ve Fars illerine kadar ilerlemişlerdir.⁸³

Bâbek'in başarıları kesintisiz devam etmiş, gücü artmış; taraftarları çoğalmış; yürüyüş, Bağdat'a kadar yaklaşmıştır. Ama Abbasi yönetiminin tayin ettiği Türk komutan Afşin (ö.841)'in güçlerince sürekli köşeye sıkıştırılmış; Bâbek ise her seferinde canını zor kurtarmıştır. Sonunda bir köylünün ihbarıyla nerede olduğu anlaşılmış, Afşin'in gönderdiği orduyla yakalanmış; bir fil üzerinde, Samarra sokaklarında gezdirilmiş; karısı ve çocukları esir alınmıştır. Daha sonra halife Mutasım'ın emriyle, önce el ve ayakları, ardından başı kesilmiştir. Bâbek'in kesilen ayağından akan kan ile yüzünü boyadığı söylenmiştir. Sonra kesik baş, Azerbeycan ve Horasan'da sokak sokak gezdirilerek halka ibretlik olsun diye gösterilmiştir. Bâbek'in öldürülmesinden sonra 11. yüzyıla kadar Hürremi hareketi, varlığını korumaya devam etmiştir. Emeviler, Hürremiler'i sürekli düşman bilmiştir.⁸⁴

Bâbek'in yakalanıp idam edilmesiyle beraber İslam alemi umumi sevinç yaşamıştır. Halife Mu'tasım müslüman hükümdarlara zafernameler göndererek⁸⁵ bu büyük tehlikenin bertaraf edildiğini bildirmiştir.⁸⁶

⁸¹ Bahadınlı, *Anadolu Aleviliği-Bâtınilik ve İslam Fanatizmi*, 140.

⁸² Saleh Muhammedoğlu Aliev, "Hürremiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18: 501.

⁸³ Yıldız, "Babek", 4: 377.

⁸⁴ Bahadınlı, *Anadolu Aleviliği-Bâtınilik ve İslam Fanatizmi*, 139-141.

⁸⁵ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî, *Subhü'l-aşâ fî sinâ'atü'l-inşâ: el-Cüz'ü'r-râbi aşer* (Kahire: Vezâretü's-Sakâfe ve'l-İrşâdi'l-Kûmî, t.y.), 14: 387.

⁸⁶ Yıldız, "Babek", 4: 377.

4. Karmat-Karmatîler

Hamdan b. Karmat (ö.906), bâtinî bir davetçidir. Karmat'ın ilk öğretmenin, “Al-Hüseyin Al-Ahvaz (ö.1055)” olduğu bilinir; öğretiyi yayan bir dâîdir; yol gösterici ve öğreticidir. Karmatîliğin yayılmasında, ülkenin sosyo-ekonomik ve siyasi yapısı önemli rol oynamıştır. O süreçte sınıflar arasında, topraksız köylü ile bedevi kabileler, köleler ile zenginler arasında aşılmaz farklılıklar bulunmaktadır. Bu hareket tarafından İslam'da eşitlik- adalet gibi kavramlar varmış gibi gösteriliyorsa da, özünde ticarete ve kişisel mülkiyete aşırı önem verildiği; zenginliğin Allah vergisi olduğu zihinlere empoze edilmiştir. Bir de bu süreç içerisinde, Mazdekiliğin, Maniliğin, Hürremiliğin, kısacası Bâtınîliğin Şiilerce desteklenmiş olması da etkili olmuştur.⁸⁷

Herkesten ürettiği alınır, herkesin ihtiyacına göre verilir anlayışı hakimdir. Devlet-din işleri ayrılmış; dinlilik-dinsizlik kişilerin tercihine bırakılmıştır. Kadınlar da erkekler gibi çalışabilme haklarına sahiptirler. İnsanlar arasında ırk, renk, din, dil ayrımı gözetilmemiştir. Onlar cenneti, dünya olarak görmüşlerdir. Gerçek cennet, insanın zevk-keyif içinde yaşamasının adı olmuştur. Karmatîlik'te de kişi, “kamil insan” olabilmek için her türlü kötülüğü yenmek zorundadır. Karmatîlik'te toplanan vergiler, bireylerin ihtiyacına göre paylaştırılmıştır. Oruç tutulmamış, namaz kılınmamış, hacca gidilmemiştir.⁸⁸

Takiyye, Karmatîler için, önemli bir korunak olmuş ve bundan ötürü, düşüncelerini bir tarikat gibi göstermeye gayret etmişler: İslam'ın zahiri görüntüsü içinde kalmayı tercih etmişlerdir. Bu yöntem, tüm Bâtınîlerce sürekli göz önünde tutulmuştur. Ve sonunda, Abbasi orduları Karmatîler tarafından oluşturulan tüm kurtarıma bölgelerini, tek canlı bırakmadan yok etmişlerdir. Yine de Karmatîlik, özellikle Bahreyn ve Yemen'de yüz yıl yaşamayı sürdürmüştür.⁸⁹

⁸⁷ Abdullah Ekinci, *Ortadoğu'da Marjinal Bir Hareket: Karmatiler*, 1.Baskı (İstanbul: Odak Yayınevi, 2005), 140.

⁸⁸ Hizmetli, “Karmatiler”, 24: 514.

⁸⁹ Bahadınlı, *Anadolu Aleviliği-Bâtınîlik ve İslam Fanatizmi*, 145-147.

5. Hallâc-ı Mansûr

Asıl adı Ebu'l-Muğis Hüseyin b. Mansur el Hallac el- Beyzavi'dir.⁹⁰ Hallâc-ı Mansûr Bağdat doğumlu, Farslıdır. Büyükbabası Hallâc'dır. Hallâc-ı Mansûr'un yaşadığı dönem, Karmatîlik düşüncesinin hakim olduğu vakti kapsamaktadır.⁹¹

İleriki süreçte Hallâc'ın "Ene'l Hak" demesi İslam'da bir anlamda devrim olmuştur. Hallâc'ın bu sözü söylemesi üzerine bahane üretmişlerdir. Onu bu konuda yargılamaları şöyle olmuştur: Bağdat'ta buğday bunalımı vardır, tüccarlar karaborsa yapmışlardır. Halk ayaklanmış, Hallâc hapiste ayaklanmayı uzaktan desteklemiştir; bu desteklemenin ardından, ayaklanmayı cezalandıran güç, 9 yıllık cezaya bir de ölümü eklemiştir. Hallâc-ı Mansûr önce kırbaçlanmış; ardından kolları ve bacakları kesilmiş, sonra asılarak halka gösterilmiştir. Daha sonra da başı kesilerek yakılmıştır.⁹²

Hallâc'ın asıldığı yer zamanla önem kazanmaya, Hak şehidi bir velinin türbesi olarak ziyaret edilmeye başlanmıştır.⁹³

6. Hasan Sabbah

Hasan Sabbah ise, İsmâîlîliğin Nizari koluna mensup ve Bâtînî bir şahsiyettir. Sabbah, eylemleri, fedâîleri, suikastleri vs. kurduğu tüm yapıları kendi yaşadığı dönemde dahil olmak üzere bütün tarihi süreç içerisinde uyandırmış, hakkında gizemli ve efsanevi hikayeler anlatılan bir karakter olarak karşımıza çıkmıştır.⁹⁴

Hasan Sabbah, insanların İslam kurallarına uymasının hakikatten uzaklaşması olduğunu söylemiştir. Müslüman olan ve olmayan araştırmacılar; Hasan Sabbah'ın, İran'da Alamut Kalesi'ni ele geçirdiğini, çevresine korku saldıgını, fedâîlerini afyonlayarak insanları öldürttüğünü yazmışlardır. Sabbah'ın Zerdüştlük, Manilik, Budistlik gibi düşünce gruplarından etkilendiğini de iletmişlerdir. Belli bir bilince erişen Hasan Sabbah, yıllarca Dâî sıfatı ile dolaşmış, konuşmuş, tartışmış, anlatmış ve binlerce kişiyi örgütlemiştir. Bilgisi ileri ve bilinci açık, düşünce ve yaşamındaki adaletsizliği, sömürüyü yakından tanık olmuş biri olarak bu durum ona yön vermiştir. Yöntemi; güçlü kareler kurmak, sayıca çoğalmak, güçlenmek ve

⁹⁰ Ethem Cebecioğlu, "Dergipark", Hallac-ı Mansur/30/1 (1988): 332.

⁹¹ Bahadınlı, *Anadolu Aleviliği-Bâtînilik ve İslam Fanatizmi*, 148.

⁹² Hallac-ı Mansur, *Tavasın*, trc. Yaşar Günenç (İstanbul: Yaba Yayınları, 2004), 50.

⁹³ Süleyman Uludağ, "Hallac-ı Mansur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Yayınları, 1997), 15: 379.

⁹⁴ Ayşe Atıcı Arayancan, *Haşhaşiler Efsaneler ve Gerçekler*, 1.baskı (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018), 15.

düşmana farklı yöntemlerle saldırmak olmuştur. Hasan Sabbah, Büyük Selçukluların yönetiminin güçlü olduğu kent yakınlarındaki dağlardan yer tutarak, çalışmalarını oralarda sürdürmüştür. Hazar'ın kuzeyindeki dağlık bölgeyi uygun görmüş: Sarp tepelerle çevrili, yalçın kayaları geçit vermeyecek olan Alamut Kalesi'ni mesken tutmuştur. İslam baskısından bunalan Bâtınîler ise bu bölgeye sığınmıştır.⁹⁵

Hasan Sabbah, tarihin akışını değiştirmiş dini bir önder, aynı zamanda siyaset adamı olmuştur. Dönemi içerisinde bilinen ve alışılmışın dışında farklı yöntemler uygulayarak İran, Irak ve Suriye topraklarında ciddi izler bırakmıştır. Yaptığı eylemler, sistemleştirdiği suikastlarla, yöntem ve yarattığı etkilerle o dönemin şartlarında farkını ortaya koymuştur. Dini siyasallaştırarak kurmuş olduğu teşkilatına hiyerarşi ve disiplin anlayışı bakımında militan bir tavır kazandırmıştır.⁹⁶

Hasan Sabbah'ın Alamut Kalesinin kuşatması kendi fikirlerini yayması için en büyük dayanak olmuştur. Burası bir düşünme merkezi, planlarına ve eyleme hazırlık mekanı olarak kullanılmıştır. Hasan Sabbah bu kalede kendini doğruluk, dindarlık atfeden bir merkez olarak göstermiştir. Buna uymayanlara da acımamıştır. Dâîler ve timler kale dışında, ülkenin dört bir yanında çalışmışlardır. Ve İsmâîli Alamut Devletine, 1256'da Moğollar tarafından son verilmiştir. Alamut kalesi ancak Bâtınîliğin ve Hasan Sabbah'ın baş düşmanı Nizamülmülk bir fedâî tarafından öldürüldükten sonra kuşatma ve saldırılardan kurtulmuştur. İran'ın her yöresinde yaklaşık 50 kadar İsmâîli kalesi kurulmuş; bâtinîlik buralardan yayılmaya çalışılmıştır. "Dar-ül Hücre"(eğitim-öğretim yurtları)yolu ile yayılma politikaları büyük başarı sağlamıştır. Hasan Sabbah 80 yaşında 1124'te ölmüştür.⁹⁷ O öldükten sonrada bâtinîlik hareketi onun yerine gelen halefleriyle devam etmiştir.⁹⁸

⁹⁵ Faik Bulut, *Hasan Sabbah Gerçeği*, 3.Baskı (İstanbul: Berfin Yayınları, 2000), 108.

⁹⁶ Arayancan, *Haşhaşiler Efsaneler ve Gerçekler*, 21.

⁹⁷ Bahadın, *Anadolu Aleviliği-Bâtınîlik ve İslam Fanatizmi*, 153-156.

⁹⁸ Yasemin Hilal Erbaş, *Hasan Sabbah'ın Ortaya Çıkışı ve 1258'e Kadar Siyasi Açından Etkileri* (Aksaray Üniversitesi), 48.

7. Baba İlyas

Baba İlyas, Amasya'nın Çat köyünde koyun çobanlığı yaptığı ancak karşılığında para almadığı söylenmiştir. Köylü tarafından sevildiği bilinmektedir. Davranışlarının bir şaman görüntüsünde olduğu söylenmektedir. Kısa zaman içinde Amasya, Bozok, Çorum, Tokat, Sivas çevrelerinde adı duyulur olmuştur. Selçuklu hükümdarı II. Gıyaseddin Keyhüsrev (ö.1246)'in askerleri köyü basmış; İlyas da Amasya'ya sığındığını söylemiştir. Baba İlyas'ın bir Bâtınî olduğu bilinmektedir.⁹⁹

Baba İlyas bu süreç içinde ayaklanma gerçekleştirmiş ve bu ayaklanmanın öncülerinden biri olmuştur. Babailik bir Bâtınî ayaklanmasıdır. Baba İlyas bu durumu nasıl hazırlayıp eyleme koymuştur, fazla bilinmiyor. Ancak on binlerce kişiyi savaştacak hale getirdiği bilinmektedir. Baba İlyas'a resul, veli, mehdi diyenler de olmuştur. Daha sonraki süreçte Baba İlyas, Gıyaseddin Keyhüsrev'in askerlerince Amasya'da öldürülmüştür.¹⁰⁰

Baba İlyas'ın Türkiye'nin içtimai ve dini tarihinde bugüne kadar en tesirli rollerden birini oynamış bir şahsiyet olduğu bilinmektedir.¹⁰¹

8. Baba İshak

Baba İshak, Hristiyan olarak doğmuştur, sonra Müslüman, en sonunda da Bâtınî eylemcisi olmuştur. Baba İshak da şeyh, mehdi olarak kabul edilmiştir. Baba İshak da Baba İlyas gibi isyana katılmıştır. Ve bu iki önder, on binlere önderlik yapmıştır. İsyana, Baba İshak tarafından Maraş ve Elbistan taraflarında başlatılmıştır. İsyana hazırlık iki yıl sürmüştür. Baba İshak taraftarları, Baba İlyas'ın ölümüne inanmamış, saldırılarını daha güçlü yapmış; yer yer Konya, Kırşehir istikametine yürüyüşe geçmişlerdir. Verilen bilgilere göre Baba İshak taraftarları arasında Türklerden başka; Kürtler, Gürcüler, Fransızlar da bulunmuştur. Savaş dört ay sürmüştür. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ordusu galip gelmiş, Baba İshak orada öldürülmüştür.¹⁰²

⁹⁹ Bahadınlı, *Anadolu Aleviliği-Bâtınîlik ve İslam Fanatizmi*, 159.

¹⁰⁰ Bahadınlı, *Anadolu Aleviliği-Bâtınîlik ve İslam Fanatizmi*, 160.

¹⁰¹ Ahmet Yaşar Ocak, "Baba İlyas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4: 368.

¹⁰² Ahmet Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı*, 7.Baskı (İstanbul: Dergah Yayınları, 2016), 94-216.

Çok şiddetli cereyan eden savaşta Baba İshak hayatını kaybettikten sonra Babailer, çocuklar ve kadınlar hariç olmak üzere kılıçtan geçirilmişlerdir.¹⁰³

Babai İsyanı dönemi, tarihe önemli kişilikler kazandırmıştır. Baba İlyas, Baba İshak, Bektaş Veli, Ahi Evren, Yunus Emre, Sarı Saltık, Geyikli Baba, Abdal Musa, Kaygusuz Abdal gibi isimleri sayabiliriz.¹⁰⁴

¹⁰³ Ahmet Yaşar Ocak, “Baba İshak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4: 369.

¹⁰⁴ Bahadınlı, *Anadolu Aleviliği-Bâtınîlik ve İslam Fanatizmi*, 159-163.

9. Hacı Bektaş Veli

Asıl adı Bektaş olup ölümünden sonra Hacı Bektaş-ı Veli diye ün kazanmıştır.¹⁰⁵ 1270'lerde yaşadığı, 14.yüzyılda da adının duyulduğu söylenir. Bektaş Veli'ye "hacı" ünvanının Yesevi Dergâhı'ndan Lokman Perende (ö.1048) tarafından verildiği aktarılmıştır. Bir de mürşit anlamında Bektaş Veli'yi tanımlayan "hace" sözcüğü kullanılmıştır. Bektaş Veli, Anadolu Selçukluları döneminde Anadolu'ya gelmiştir; artık Baba İlyas'ın müridi olmuştur. Yola girmiş, Pir'e bağlanmış ve derviş olduğu söylenmiştir. Babailik isyanının geçtiği yerde bulunmuş ancak isyana katılmamıştır.¹⁰⁶

Hacı Bektaş Veli'nin bâtinî bir dâî olduğu savunulmaktadır. Gölpınarlı bu görüşü şu sözleriyle dile getirmiştir: "*Hacı Bektaş, bütün manasıyla bâtinî inanışların mürevvici(yürüten, propagandasını yapan) bir bâtinî daî'siydi. Bunu 'Makalat' açıkça gösterdiği gibi en eski kaynakların Bektaşilik hakkında verdikleri malumat da teyid eder.*"¹⁰⁷ Bu ifadeler de söylenenleri desteklemektedir.

Hayatının son yıllarını Suluca-Karacahöyük'te geçirmiş 63 yaşında vefat etmiştir. Başlangıçta dar bir çevrede tanınan bir dervişken ünü giderek yayılmış ve bir veli sayılmıştır. Evlilikten söz edilmiş ancak o hiç evlenmemiştir, bekâr olduğu nakledilir.¹⁰⁸

Hacı Bektaş-ı Veli'nin tarihi şahsiyeti ve Anadolu'ya gelmeden önceki hayatı hakkında *Vilayetname*'de yer alan menkıbevi bilgiler dışında kesin bir şey söylemenin mümkün olmadığı dile getirilmektedir.¹⁰⁹

10. Fazlullah Hurufi

1340'ta Hazar denizinin güneydoğusundaki Esterabad şehrinde doğmuştur. Bâtınî olduğu bilinmektedir. Fazlullah Hurufi, hurufilik fırkasının kurucusudur.¹¹⁰ Huruf, harfin

¹⁰⁵ Ahmet Yaşar Ocak, "Hacı Bektaş-ı Veli", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Yayınları, 1996), 14: 455.

¹⁰⁶ Bahadınlı, *Anadolu Aleviliği-Bâtınîlik ve İslam Fanatizmi*, 165.

¹⁰⁷ Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlana Celaleddin* (İstanbul: İnkılap Kitapevi, 1985), 237.

¹⁰⁸ Bahadınlı, *Anadolu Aleviliği-Bâtınîlik ve İslam Fanatizmi*, 165-167.

¹⁰⁹ Ocak, "Hacı Bektaş-ı Veli", 14: 455.

¹¹⁰ Hüsamettin Aksu, "Fazlullah Hurufi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12: 277.

çoğulu harfler manasına gelmektedir. Harflerden anlam çıkarıp yorumlama bilgisidir. Hurufi de harflerle ilgili olan anlamına gelmektedir.¹¹¹

Fazlullah Hurufi'ye göre; varlığın özü ses'tir. Evren, sesin oluşumundan sonra ortaya çıkmıştır. Ses, canlılarda da, cansızlarda da gizil güç halinde vardır. Cansızlarda, iki şeyi birbirine vurursanız ses çıkar, düşüncesine sahiptir. Düşüncesini önce; Tebriz, İsfahan'da temellendirmiştir. Etkisi daha çok Türkistan'da ve Suriye'de yaygınlık kazanmıştır. Daha sonra Timur'un oğlu Miranşah (ö.1408), Fazlullah Hurufi'yi düşüncesinin ve eyleminin İslam'a muhalif olduğu, taraftarlarının toplum düzenini sarstığı suçlaması ile idam ettirmiştir.¹¹² Sehaevi onun künyesini Fazlullah Ebü'l-Fazl el-Esterabadi el-Acemi şeklinde kaydettikten sonra adının Abdurrahman olduğunu, ancak Seyyid Fazlullah-ı Helalhor diye tanındığını ve 804'te (1401-1402) öldürüldüğünü söylemiştir.¹¹³

Aleviler, Fazlullah Hurufi'yi unutmamışlar: Cemevinde, Dar'a durma sırasında, yere uzanmanın adını Dar-ı Fazlı diye bırakmışlardır. Bu onlar için bir saygı ifadesi olarak kabul edilmiştir.¹¹⁴

11. Seyyid Nesimi

"Nesimi" adını şiirlerinde kullanmıştır. Bağdat yakınlarında "Nesim" kasabasında doğması nedeniyle bu adı kullandığı söylenmiştir. Ailesinin Şii olduğu, bu nedenle "Osman" adını hiç anmadığı ilave edilir. Bir de Hz. Hasan'ın soyundan geldiği için Seyyid adı verildiği eklenir. Şiirlerini Farsça, Arapça, Türkçe olarak yazmıştır. Şiirlerinde Türkçe hakim olduğu için bir yanının Türk olduğu düşünülmektedir.¹¹⁵

Nesimi, klasik İslami ilimler ve bâtinî düşünce alanındaki birikimiyle birlikte vahdet-i vücud ve hurufî anlayışına da sahiptir. Türkçe'nin yanı sıra Arapça ve Farsça da bilen şair tamamen seçmeci nitelikteki düşüncelerini üstün bir edebi güçle ifade etmiş, benzer anlayışlara sahip bâtinî- sufi çevreleri de etkilemiştir.¹¹⁶

¹¹¹ Hüsamettin Aksu, "Hurûfîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18: 408.

¹¹² Bahadınlı, *Anadolu Aleviliği-Bâtınîlik ve İslam Fanatizmi*, 189.

¹¹³ Ebü'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed Es-Sehâvi, *Ed Davül Lami li Ehlil Karnit Tasi* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 174.

¹¹⁴ Bahadınlı, *Anadolu Aleviliği-Bâtınîlik ve İslam Fanatizmi*, 189-190.

¹¹⁵ Bahadınlı, *Anadolu Aleviliği-Bâtınîlik ve İslam Fanatizmi*, 199.

¹¹⁶ İlyas Üzümlü, "Nesimi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33: 5.

Nesimi'nin “Tanrı insandır, insan da Tanrı”, görüşünden dolayı öldürüldüğü bilinmektedir. Rivayetlere göre, Nesimi'nin derisi yüzülürken, fetvayı veren müftü de orada hazır bulunmuştur. Sağ elinin şehadet parmağını sallayarak, “bu adamın kanı pistir, dikkat edin, bir yerinize damlamasın, aksi halde o yer kesilip atılması gerekir.” der. Rivayete göre o anda bir damla kan tam da müftünün salladığı parmağına düşer. Orada bulunanlardan biri, müftünün biraz önceki sözünü hatırlattığında, gerekmez der, biraz su ile temizlenir, demesi çelişkili bir ifade olsa da dediğini yapmıştır. Başka bir söylenti de ise; derisi yüzüldükten sonra, soyulan derisini bir aba gibi sırtına alarak yürüyüp gitmiştir. Ama hangi kapıdan çıktığı bilinmez; Halep'in 12 kapısı vardır ve her kapıcı, kendi kapısından çıktığını söylemiştir.¹¹⁷ Bu rivayetlerin doğruluğu yanlışlığı tartışmaya açıktır. Ancak gerçek olan şudur ki; Nesimi'nin öldürülmesi düşüncelerinden dolayı olmuştur.¹¹⁸

12. Şeyh Bedreddin

Osmanlı fakih ve mutasavvıfı, önemli bir isyan ve ihtilal hareketinin başlatıcısıdır.¹¹⁹ Şeyh Bedreddin, I. Mehmet döneminde Kadılar başı, ilmiye sınıfına mensup ve Padişah Kurulu üyesidir. Bâtınî düşüncüyü öğrendikten sonra İslami bilgisinden şüphelenmeye, sorgulamaya başlamış ve Osmanlı Devlet düzenine ve İslam'a başkaldırmıştır. Her şeye dünya gözüyle baktığı; sömürüye karşı olduğu, cennet-cehennem, cin-peri-şeytan, kıyamet, fal gibi şeylere inanmadığı söylenmektedir. Önemli olan şeyin doğa yasası olduğunu ileri sürmüştür.¹²⁰

Şeyh Bedreddin'e göre dünya hepimize ait bir yerdir. Ona göre, insanlar doğarken eşit doğarlar. Onun birçok yönü vardır. Biz Şeyh Bedreddin'in üç yönünü ele alalım: Birinci yönü, Mısır'da gördüğü Fıkıh, Hadis, Kelam, Sarf, Nahiv, Tefsir gibi Kur'an'a, Arapça'ya dayalı öğretimi olan Kahire, Tebriz, Edirne, Konya etkileşimini bir kıyıda tutan alim ve sufidir denilebilir. İkincisi; kazasker, padişah divanı üyesi yönüdür. Üçüncüsü de bâtinî eylemci olmasıdır. Şeyh Bedreddin'i değerlendiren tarihçiler, kişiliğinin, özel hayatını etkilediğini yazmışlardır. Babası, Osmanlı-Rus savaşına katılan ve Dimetoka kalesinde ölen İsmail'dir.

¹¹⁷ Bahadınlı, *Anadolu Aleviliği-Bâtınîlik ve İslam Fanatizmi*, 199-202.

¹¹⁸ Bahadınlı, *Anadolu Aleviliği-Bâtınîlik ve İslam Fanatizmi*, 199.

¹¹⁹ Bilal Dindar, “Bedreddin Simavi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5: 331.

¹²⁰ Ahmet Yaşar Ocak, *Zındıklar ve Mülhidler*, 7. Baskı (İstanbul: Timaş Yayınları, 2016), 12.

Bedreddin'in annesi, bu kalenin Hristiyan beyinin kızıdır. Kendisi de Mısır'da iken Mariya adlı kızla evlenmiştir. Bedreddin'in, dinler arasında fark görmemesi de bu akrabalıklara bağlanmaktadır.¹²¹

Şeyh Bedreddin vahdet-i vücûdcu bir mutasavvıftır. Ona göre her türlü sınırlamaların ötesinde sırf ve gerçek varlık (vücûd) Allah 'tır.¹²²

Bedreddin'in düşüncelerinin kökeni bellidir: O Bâtınî'dir. En ünlü eseri "*Varida*"'dır. Bu eserinde Bedreddin, İslam kurallarına açıkça karşı çıktığı söylenmiştir. Varlık birliği konusu üstünde durur ve "Mevcut" konusunu savunmuş: İnsan Tanrı'dır, Tanrı, insan'dır demiştir. Tasavvuf konusunu geniş geniş anlatmıştır: "Bir insan, ben Allah'ım dese, her şey onun cevherinden meydana geldiği için doğru söylenmiş olur. Allah'ın zuhuru insanda'dır; çünkü en güzel suret, insanındır. Kıyamet insanın ölümü demektir. Ölmüş olan beden, toprağa karışıp dağılınca, bir daha oraya gelmez."¹²³ gibi düşüncelere sahiptir.

13. Pir Sultan Abdal

XVI. yüzyılın başlarında Sivas'ın Yıldızeli ilçesinin Banaz köyünde doğduğu tahmin edilmektedir.¹²⁴ Pir Sultan Abdal, laik, demokrat, ilerici, solcu, sosyalistin, Şii'nin, Bektaşî'nin ve Alevî'nin saygı duyduğu, sevdiği kişilerden biri olmuştur.¹²⁵

Pir Sultan Abdal; halkın içinden biri olmuştur. Bilgi birikimiyle, İslam kalıplarından kurtulmuş; Şiilik, Bektaşilik, Alevilik gibi birçok açıdan özellikle Bâtınî bir bakışla düşünür olmuştur. Pir Sultan Abdal 76 yaşındayken üzerindeki baskılar artmıştır. Sivas Valisi Hızır Paşa tarafından, önce hapsedilmiş, sonra da asılmıştır.¹²⁶

¹²¹ Bahadınlı, *Anadolu Aleviliği-Bâtınîlik ve İslam Fanatizmi*, 195.

¹²² Dindar, "Bedreddin Simavi", 5: 333.

¹²³ Bahadınlı, *Anadolu Aleviliği-Bâtınîlik ve İslam Fanatizmi*, 195.

¹²⁴ Nurettin Albayrak, "Pir Sultan Abdal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34: 277.

¹²⁵ Mehmet Bayrak, *Pir Sultan Abdal*, 1.Baskı (Ankara: Yorum Yayıncılık, 1986), 86-87.

¹²⁶ Bahadınlı, *Anadolu Aleviliği-Bâtınîlik ve İslam Fanatizmi*, 203-210.

Ölümünün ardından Alevi düşüncesinde Pir Sultan Abdal yüce kişi olarak kabul edilmiş ve Alevilerin yürüttüğü toplum kavgasının lideri konumunda olmuştur.¹²⁷ Yapılan birçok çalışma Abdal'ın direnişini ve liderci ruhunu ön plana çıkarmıştır.

B. Bâtınî Fırkalar

Bâtınîyye yayılma politikası neticesinde kendi içinde birçok kola ayrılmıştır. Bâtınîyye'nin kolları; Sebeiyye, Beyâniyye, Melâmiyye, Muğiriyye, Mansuriyye, Cenahiyye, Cenabiyye, Hattabiyye, Beziğiyye, Muammeriyye, Umeyriyye, Gurabiyye, Mufavvıda, Zemmiyye, Umeyriyye, Gurabiyye, Mufavvıda, Zemmiyye, Rizamiyye, Mukannaiyye, Müşebbihe, Galiyye, Hulmaniyye, Hallaciyye, Karamita, Azafıra, Babek, Hurremiyye, Mazdekiyye, İbahiyye, Hatıbiyye, Şurayiyye ve Nemiriyye'dir.¹²⁸ Bu fırkalardan her birinin araştırmalar neticesinde yüzlerce kola ayrıldığı, halen bölünerek ve parçalanarak yaygınlaşmakta ve çoğalmakta oldukları bilinmektedir. Taşeron olarak kullandıkları tarikatlar sayesinde birçok hanede yer etmişlerdir. Bâtınîyye'nin kollarını uzun uzun ele almak yerine birkaç tanesinden bahsetmek yeterli olacaktır.

1. Hattabiyye

Kurucusunun Ebü'l-Hattab el-Esedî Muhammed b. Ebu Zeynep Miklas el-Esed'i el-Kufî Ebu İsmail (ö.755) diye bilinir.¹²⁹ Ebü'l- Hattab el-Esedî önceleri Cafer es-Sadık'ın yakın adamlarından olduğu fakat Muğire b. Said el-İclî'yi kendine örnek alması üzerine ayrılığa düştüğü Şii kaynaklarında böyle kayda geçmiştir.¹³⁰ Cafer es- Sadık'ın vasisi sıfatıyla ondan ismi azamı öğrendiğini iddia etmiştir. Daha sonra Horasan'da Ebu Müslim Horasani tarafından öldürülen Abdullah b. Muaviye'nin Kufe'ye dönen mensuplarını (Cenabiyye) kendi başkanlığında toplamış diğer mensupları ile birlikte yeni bir sapkın fırka olarak örgütleyen Ebü'l-Hattab kendisinin melek olduğunu, yeryüzündekilere Allah'ın Resulü olarak

¹²⁷ Hacer Tuna, *Pir Sultan Abdal Kültür Sanat Dergisi'nde Sunulan Alevilik* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011), 67.

¹²⁸ el-Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 198.

¹²⁹ Hasan Onat, "Hattâbiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16: 492.

¹³⁰ Numân b.Muhammed, *Deâimu'l-İslam*, trc. Asaf Feyzi Asgar (Kahire, 1985), 1: 49.

gönderildiğini, imamlarda ve özellikle Cafer es-Sadık'ta ilahlık vasfı bulunduğunu ileri sürmüştür.¹³¹

Kufe'deki mensuplarını Cafer'e ibadet etmeye davet etmiştir. Onlara "Lebbeyk ya Cafer Lebbeyk" diye nida ettirmiştir. Daha sonra Ebü'l-Hattab'ın ilahlığını ilan ederek dinin emir ve yasaklarını hükmünü kaldırdığını söyleyen Hattabiyye taraftarlarının hareketleri Kufe'de düzeni bozacak hale gelmiştir. Vali İsa b. Musa, Abbasi halifesi Mansur'a durumu bildirince Ebü'l-Hattab taş ve sopalarla, ok yerine kullandıkları kamışlarla düşmanlarını mağlup edeceklerini, muhaliflerinin silahlarının kendilerine zarar vermeyeceğini söylemiş ordusuna cesaret vermeye çalışmıştır. Fakat taraftarları mağlup olmaya başlayınca daha önce Allah'ın kendisine öyle bildirdiğini, bu durumun ona yeni bildirildiğini söyleyip Muhtar es-Sakafi'den sonra "beda" görüşünü ileri süren ikinci kişi olmuştur. Ebü'l-Hattab, ileri gelen adamlarıyla birlikte Hicri 138 yılında Fırat nehri üzerinde Daru'r-rizk denilen yerde öldürülmüş ve başları kesilerek Bağdat'a gönderilmiştir. Cesetleri bir süre asılıp teşhir edildikten sonra topluca yakıldığı bilinmektedir.¹³²

Ebü'l-Hattab'ın ilahlığına inanan mensupları, Cafer es-Sadık'ın ilahlığını kabul etmekle birlikte Ebü'l-Hattab'ın ondan ve büyük dedesi Ali b. Ebu Talib'den üstün olduğunu, Allah'ın Cafer'den ayrıldığını ve Ebü'l-Hattab'ahulul ettiğini savunmuşlardır. İbni Hazm'ın söylediğine göre o dönemde Kufe'de Ebü'l-Hattab'ın ilahlığına inanan binlerce kişinin bulunduğunu söylemiştir.¹³³

Bütün haramların helal sayılması ve ibahiliğin yayılması Hattabiyye'nin nihai hedefi olmuştur. Rivayete göre Hattabiye mensuplarına dini bir mükellefiyet ağır gelince Ebü'l-Hattab'dan hafifletilmesini istemişler, O da cemaatini bu tür görevlerden muaf tuttuğunu açıklamıştır. Bu şekilde namaz, zekât, hac gibi farzlar terk edilip zina, hırsızlık, içki içmek, eşcinsellik, fırka dışındakiler aleyhine yalancı şahitlik gibi haramlar helal sayılmıştır.¹³⁴

¹³¹ Onat, "Hattâbiyye", 16: 492.

¹³² Bedevi, *Mezahibu'l-İslamiyyin*, 51-58.

¹³³ Ebu Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said Ez-Zâhiri ibn Hazm, *El-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2014), 5: 48.

¹³⁴ Aydın, *İnsanlık Tarihinde Şirk Hulul İnancı ve Batınlık*, 1:208-209.

2. Muammeriyye

Allah'ın vasilerin bedenine hulul yapan bir nur olduğunu, bu nurun Cafer es-Sadık ve Ebü'l-Hattab'a hulul etmesinden dolayı onların ilahlığa yükseldiklerini, daha sonra bunun Muammer b.Ahmed'e intikaliyle Cafer ve Ebü'l-Hattab'ın melekler arasına katıldıklarını iddia eden¹³⁵ bu fırkaya göre Allah kainattaki her şeyi kulları için yaratmış olduğundan haram-helal diye bir sınırlama getirilemez. Bundan dolayı zina ve hırsızlık gibi haramlar, içki içmek, kumar, domuz eti, kan, leş yemek, anne, kız evlat ve kız kardeşle evlenmek, hatta erkeklerin birbiriyle evlenmesi meşru kabul edilmiştir.¹³⁶

3. Umeyriyye

Cafer es-Sadık'ın elçiliğini değil, ilahlığını kabul eden bu grup Mufaddal b. Ömer es-Sakafi'ye mensupturlar. Hattabiyye 'nin diğer bir kolu Cafer es-Sadık'ın kuvvetli ve emin olarak vasıflandırdığı, kendisinde Musa'nın ruhu bulunduğu inanılan Seri el-Aksam'ın mensuplarıdır. Bu fırkaya göre Seri de Ebü'l-Hattab gibi Cafer tarafından gönderilmiş bir resuldür. Bu fırka namaz, oruç, hac gibi ibadetleri ilah olduğuna inandıkları Cafer es-Sadık için eda etmişlerdir.¹³⁷

4. Müşebbihe

Allah'ı yarattıklarına veya yaratılanları Allah'a benzetme sonucunu doğuran inançları benimsemiş gruplara verilen isimdir. Müşebbihe'nin ortaya çıkış sebepleri şöylece özetlenebilir: Teşbih inancı Yahudilerden Müslümanlara İsrailiyyat yoluyla intikal etmiş ve bazı hadisçiler arasında kabul görerek Müşebbihe'yi meydana getirmiştir.¹³⁸

İlk dört halife devrinde Müslümanlığı benimsediği halde Müslüman görünen ve inançlarını Elçi'ye atfettikleri rivayetler yoluyla yaymaya çalışan, Yahudi, Hristiyan ve Mecusi din adamlarının da dahil olduğu gruplarınMüşebbihe'nin ortaya çıkmasında etkili olduğu savunulur. Uydurulan rivayetleri Haşviyye içinde yer alan hadisçilerce de sünneti savunmak

¹³⁵ Mustafa Öz, "Muammer b. Abbad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30: 324.

¹³⁶ Aydın, *İnsanlık Tarihinde Şirk Hulul İnancı ve Batınlık*, 1:211.

¹³⁷ Hasan Onat, "Umeyriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 492-493.

¹³⁸ Yusuf Şevki Yavuz, "Müşebbihe", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 156-158.

düşüncesiyle nakletmişlerdir. Aşırı Şiilerle bazı sufi gruplarının liderlerini ifrat derecesinde yüceltmeleri ve bunlara uluhiyyet vasıfları nispet etmeleri teşbih inancının yayılmasını hızlandırmıştır.¹³⁹ Sünni alimlerin çoğuna göre Müslümanlar arasında teşbih inancı ilk defa Şia içinde ortaya çıkmış ve Beyan b. Sem'an, Hişam b. Hakem, Hişam b. Salim el-Cevaliki gibi Şii Kelamcılar tarafından öne sürülmüştür.¹⁴⁰ Bazı Şii ve Mu'tezile müelliflerine göre ise teşbih telakkisi çelişik rivayetleri elçi'ye atfeden Sünniler arasında görülmüş ve Mukatil b. Süleyman başta olmak üzere genellikle Sünni hadisçilerin oluşturduğu Haşviyye aracılığıyla yayılmıştır.¹⁴¹

Mezhepler tarihi literatüründe Müşebbihe'nin Hişamiyye, Mukatiliyye, Azafira, Cevalikiyye, Cevariyye, İbrahimiyye, Beyaniyye, Hubbiyye, Musiriyye, Mubeyyiza, Minhaliyye, Zürariyye, Yunusiyye, Selmaganiyye, Kerramiyye gibi fırkalardan oluştuğu belirtilir. Bunların birçoğu Galiyye içinde yer alan gruplardır.¹⁴²

5. Hallaciyye

El-Hallac olarak bilinen Ebü'l-Muğis el-Hüseyin b. Mansur'a mensup olan gruba verilen addır. Hallac hicri 244 (M.858) tarihinde Fars eyaletinde bulunan Beyza'nın kuzey doğusundaki Tur'da doğmuştur. Babasını mesleğinden dolayı "Hallac" diye şöhret bulduğu söylenmiştir. Oğlu Hamd'ın anlattığına göre insanların gönüllerindeki sırları önemsemeyip pamuk gibi atıp, alt üst ettiğinden "Hallac-ı Mansur" unvanını aldığını söylemiştir.¹⁴³ Bu ünvanlar noktasında söylenenler rivayetlerde geçmektedir. Bilgilerin kesin olduğunu söylemek doğru değildir.

Hallac'ın temel görüşlerinden biri Nur'u Muhammediyye fikridir. Hallac'a göre Muhammed'in bir ezeli nur oluşu, diğeri bir insan ve elçi olarak dünya hayatında geçirmiş olduğu 63 yıllık varlığıyla ilgili şahsiyeti olmak üzere iki hüviyeti vardır. Hallac'a göre, bütün nebiler, resuller ve veliler ilim ve irfanlarını Muhammed(sav)'den almışlardır. Hatta bütün

¹³⁹ Ali Sami en-Neşşar - Osman Tunç, *'İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2013), 639-642.

¹⁴⁰ el-Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 22.

¹⁴¹ Kasım er-Ressi, *Kitabu'l Adl ve Tevhid*, 1.Baskı (Kahire: Darü'l-Muktebes, 1971), 1:105.

¹⁴² Ebü'l-Abbâs Takiyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir El-Makrizi, *El Makrizi ve Kitabihî Dürerül Ukudil Feride fi Teracimil Ayanil Müfide*, 1.Baskı (Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1992)2:348-349.

¹⁴³ Aydın, *İnsanlık Tarihinde Şirk Hulul İnancı ve Batınlık*, 1: 220-227.

varlıkların var oluşu onun sayesinde. Âdem bedenlerin, Muhammed ruhların babasıdır. Ona göre bütün dinler esas itibarıyla birdir. Aynı hakikate değişik açılardan bakmaları dinlerdeki farklılığın kaynağını oluşturmuştur. Bütün din mensuplarının hedefleri ve istekleri aynıdır. Bu yönden bütün dinler hak üzerindedir. Hallac, Musa(a.s.)'nın sözünü de Firavun'un "Ben, sizin en yüce Rabbinizim!"¹⁴⁴ sözünü de "hak söz" diye nitelemesi ve bu ifadeyi cebir ve kader konusundaki görüşleriyle açıklayarak, " Bu sözler, ezelde takdir edilen ve değişmeyen bir alın yazısının sonucu olarak söylenmiştir."¹⁴⁵ diyerek Firavun'un bu sözünü de kabul etmiştir.

Bütün dinlerin kaynağı ilahi olduğunu söyleyen Hallac'a göre insan kendi tercih ettiği din üzere değil, Allah tarafından kendisi tercih edilen din üzere bulunur. Burada bir nevi din anlayışımızı da kader ile bağdaştırmıştır. İblis'in Âdem'e secde etmemesini Hallac, esas tevhid, aşk ve fütüvvet açısından yorumlamıştır. Ona göre İblis Allah'tan başkasına secde edilmemesi gerektiğini, ilahi takdirin böyle olduğunu bilmiş, secde emrini bir imtihan ve zahiri bir husus olarak görmüştür. İblis Allah'a derin bir aşkla bağlı olduğundan ondan başkasının önünde eğilmemiş, secde şerefini yalnız Allah'a tahsis etmiştir. Allah'ın "Eğer secde etmezsen sana ebedi olarak azap edeceğim." uyarısına karşı "Bu azap içinde iken beni müşahade edecek misin?" şeklinde bir soru sormuş; "evet" cevabını alınca "Beni görmen bu azabı katlanmaya değer." demiştir. Hallac, aşkı bir zevk ve haz olarak değil elem ve azap olarak görmüş ve aşkın sevgilisi uğruna en acı ızdırabı tereddüt etmeden göze alması gerektiğini düşünmüştür.¹⁴⁶

Hallac-ı Mansur İblis ve Firavun'un durumunu Fütüvvet bakımından değerlendirirken Feta ve Fütüvvet ehli denilen Yiğit ve fedakâr insanların inandıkları davaya sonuna kadar bağlı kalmaları ve bu uğurda seve seve canlarını feda etmeyi göze almaları gerektiği hususunu dikkate almıştır. Hallacı göreyim. "Eğer Âdem'e secde edersem Fütüvvet ehli olma niteliği kaybederim." demiş ve bu sebeple davasına bağlı kalmış firavunda "O'nun Resulüne inanırsam davamı kaybetmiş olacağımdan Fütüvvet makamından azledilmiş olurum." diyerek denizde boğulma pahasına iddiasında ısrar etmiştir. İşte bu gibi düşünceler aslında İblis ve Firavun'un

¹⁴⁴ Naziat Suresi 79/24.

¹⁴⁵ Hallac-ı Mansur, *Ahbaru'l-Hallac*, trc. Louis Massignon (Paris, 1957), 48.

¹⁴⁶ Feriduddin Attar - Süleyman Uludağ, *Tezkiretü'l-Evliya*, 1.Baskı (İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2013), 593.

yaptıklarının aslında doğru olduğunu yorumlama çabasıdır. Bu bakımdan İblis ve Firavun'u kendini örnek alan Hallac "Ene'l-Hak" davasında sonuna kadar istikrarlı davranmıştır.¹⁴⁷

Hallac'a nispet edilen bir risalede "Hac yapmak isteyen fakat buna imkân bulamayan bir kimse evinde temiz bir odayı hac mevsimi gelince içine kimsenin girmediği bu odada Kâbe'de olduğu gibi tavaf yapıp, haccın diğer işlerini de yerine getirdikten sonra otuz yetim toplayarak yemek yedirir onlara elbise giydirir sonra da her birine yedi dirhem para verirse bu yaptıkları hac yerine geçer." şeklinde bir ifadeye yer verilmiştir.¹⁴⁸ Daha önce Rabi'atü'l Adeviyye (ö.801) ve Beyazîd-i Bistami (ö.234/848) de Kâbe konusunda buna benzer sözler sarfetmişlerdir. Hallac'ın da aynı konuda bazı şeyler söylemiş olması mümkündür.

Nitekim mahkeme Hallac'ı idam etmeye karar verirken onun haccın farz olmasını inkar ettiğini hükme gerekçe olarak göstermiştir. Hallac-ı Mansur hakkında ileri sürülen iddiaların en yaygın olanı onun tevhid ve fena görüşünü ifade eden Ene'l-hak sözü ile ve ittihad-ı çağrıştıran sözleridir. Kafir ve Müşrik olduğunu iddia edenler Ene'l-Hak sözü ile ilahlık iddiasında bulunduğunu ileri sürmüşler, Onu büyük bir veli olarak tanıyanlar ise bu sözü diğer sufilerin şatihileri gibi görüp çeşitli şekillerde yorumlamışlardır. Bazı İslam alimleri Hallac-ı Mansur'un bu sözünü çeşitli şekillerde yorumlamışlardır. Hallac ise şöyle ifade etmiştir: "Eğer Allah'ı tanımak istiyorsanız eserini tanıyınız. İşte o eser benim." Hallac şiirinde "ben sevgilimin kendisiyim, O da bendir. Biz bir bedene hulul etmiş iki ruhuz."¹⁴⁹ diye kendi görüşlerini nakletmiştir. Hallac'ın bu sözleri dâima onun fena ve sekr hali göz önünde tutularak açıklanmaya çalışılmıştır.

Hallac'ın idealini yaşatarak onun görüşlerini bir tasavvuf hareketine dönüştürmüşlerdir. Bugün Hallac'ın izleri İslam dünyasının en ücra yerlerine kadar yayılmış özellikle İran ve Türk edebiyatı ondan derin bir şekilde etkilenmiştir. Sufî ve şairlerin özünü onun görüşleri oluşturmuştur. Tarikat şeyhleri ve mensupları arasında Hallac'ı görüş ve inancı önemli bir yer tutmuştur. Yeseviyye, Mevleviyye, ve Kadiriyye gibi tarikatların bağlıları ve melamet ehli sürekli olarak Hallac'ı iman ve düşünce tarzını canlı tutmuş Hallac'ın görüşleri tasavvufun en önemli dinamiklerinden biri haline gelmiştir. Onun büyük bir üne sahip olması çevresinde çok

¹⁴⁷ Attar - Uludağ, *Tezkiretü'l-Evliya*, 204.

¹⁴⁸ Abdurrahman İbnü'l-Cevzi, *El-Muntazamfi Tarihi'l Ümem'de Selçuklular*, 1.Baskı (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 163.

¹⁴⁹ Hallac-ı Mansur, *Divan-ı Hiç*, trc. Cavit Mukaddes, 1.Baskı (İstanbul: Sub Basım Yayınları, 2018), 273.

sayıda mürit toplaması sarayda ve yüksek rütbeli Subaylar arasında bile taraftar bulması zengin kölelerin isyana sıcak bakması mehdi olduğu ve Abbasilere karşı karmatilerle gizlice işbirliği yaptığı yolunda söylentiler çıkması devlet adamlarını endişelendirmiştir. Bu yüzden baskı altında çalıştığı ileri sürülen hakimler kurulundan fetva alınıp idam edilmesi gerektiği hükmüne varılmıştır.¹⁵⁰

Halife Muktedir Billah (ö.320/932) tarafından idam fermanı imzalanınca Hallac 24 zilkade 309 tarihinde Bağdat'ın Bâbüttâk denilen semtinde önce kırbaçlanmış, burnu, kolları ve ayakları kesildikten sonra idam edilmiştir. Baş kesilerek Dicle üzerindeki köprüye dikilmiştir. Gövdesi yakılıp külleri nehrin sularına dökülmüştür. Kesilen baş iki gün köprüde dikili bırakıldıktan sonra Horasan'a gönderilerek bölgede dolaştırılmıştır.¹⁵¹ Hallac'ın asıldığı yer zamanla önem kazanmaya hak şeyhi bir velinin türbesi olarak ziyaret edilmeye başlanmıştır. Aslında Hallac'ın idam fetvası dini olmaktan çok siyasi bir karar olup, siyasi baskılar ve entrikalar sonucunda fetva çıkarılmıştır.

Hallac'ın bir inanca sahip olduğuna şüphe yoktur fakat vahşice katledilmesi kendisini kahraman yapmıştır. Bazı araştırmacıların anlayışına göre onun görüşlerinden dolayı öldürülmesi tasvip edilen bir durum olmamıştır. Herkes hesabını Allah'a verecektir. İnancı ne olursa olsun herkes fikrini ve inancını özgürce ortaya koyabilmelidir.¹⁵²

6. Gâliyye

Sözlükte “haddi aşmak ‘’ manasına gelen “gulüv” kökünden çoğul anlamında bir nispet ismi olup “itidal çizgisini aşanlar” demektir. Bu kökten türeyen gulat ile ehlü'l gulüv, ashabü'l gulüv terkipleri de aynı manada kullanılmıştır.¹⁵³

Gâliyye'nin ortaya çıkışında siyasi, iktisadi, sosyolojik ve psikolojik sebeplerin yanında en önemlisi Müslümanlığı yeni kabul eden halkların eski din ve kültürlerini taşıyarak İslam

¹⁵⁰ Aydın, *İnsanlık Tarihinde Şirk Hulul İnancı ve Bâtınlık*, 221-229.

¹⁵¹ el-Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 127.

¹⁵² Bahadınli, *Anadolu Aleviliği-Bâtınlık ve İslam Fanatizmi*, 227.

¹⁵³ Mustafa Öz, “Gâliyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 13: 333.

dininin içine taşımaları olmuştur. İslam devletinin kuruluşundan kısa bir süre sonra Emeviler tarafından ele geçirilip hilafetin saltanata dönüştürülmesi, devletin ileri gelenlerinin dinin emir ve yasaklarına gerekli ölçüde uyulmaması, muhaliflerin sindirmek için çeşitli yollara başvurmaları gibi tavırlar idare aleyhine hoşnutsuzluk meydana getirmiştir. Diğer taraftan Müslümanların ele geçirdikleri bölgelerdeki dinlere bağlı kimselerin İslam'a girmeleri eski inanç ve kültürlerini İslam diyarına taşımaları yahut medeniyetleri ve dinleri zarar gören gayrimüslim unsurların kendi kültürel değerlerini İslami bir görünüm içinde sunmaları aşırılıkları ve aşırı grupların ortaya çıkışının önemli sebeplerinden bir kısmını teşkil etmiştir. Sa'd b. Ebi Vakkas'ın kurduğu Kufe'ye gelip yerleşenler içinde, Arap ve Mevali gibi Müslüman unsurlar yanında Yahudi, Hristiyan ve eski İran dinlerine mensup iken bir kısmı Müslüman olmuş, bir kısmı ise eski din ve gelenekleri ile irtibatlarını sürdüren birçok ailenin olduğu söylenmiştir.¹⁵⁴ Bu sebeple ilk Gâliyye'nin Ali'nin uzun süre yaşadığı Medine'de değil, daha çok Yahudi, Hristiyan, Zerdüştî ve gnostik kökenli kimselerden oluşarak Kûfe'de ortaya çıkması çevrenin buna uygun olduğunu göstermiştir, diyebiliriz.¹⁵⁵ Gâliyye fırkasının çıkış serüvenine değindikten sonra şimdi fırkanın itikadi görüşlerine yer verelim.

Gâliyye'nin Görüşleri

Gâli fırkaların İslam toplumunun bünyesinden kaynaklanan ve dışarıdan gelen tesirler sonucu ileri sürdükleri aşırı fikirlerin belli başlıları şunlardır:

1.Uluhiyet ve hulûl: İlâhi ruhun Allah resulüne ardından Hz. Ali'ye intikal ettiği ve Ali'nin ilâh olduğu iddiasını savunmuşlardır. Hint dinlerinde mevcut olan bu düşüncenin firavunlar devrinde Mısır'da yaygın olup oradan intikal ettiği¹⁵⁶ yahut eski İran'daki Seneviyye'den kaynaklandığı ileri sürülse de Allah'ın İsa'ya hulul ettiğini ve İsa'nın beşer şeklinde bir ilâh olduğuna inanan Hristiyanlıktan geçtiği kabul edilmiştir.¹⁵⁷

2. Teşbih: Allah'ın kula yahut kulun Allah'a benzetilmesi demek olan teşbihinde yabancı menşeli olduğu kabul edilmiştir. Şehristani'ye göre teşbih görüşü yaratıcıyı yaratıklara benzeten

¹⁵⁴ Öz, "Gâliyye", 13: 305.

¹⁵⁵ Aydın, *İnsanlık Tarihinde Şirk Hulul İnancı ve Bâtınîlik*, 217-218.

¹⁵⁶ Ebu'-Ala el-Maarri, *Gufran Risalesi*, trc. Nevzat H. Yanık - Selami Bakırcı (İstanbul: Türk DilKurumu Yayınları, 2017).

¹⁵⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "Hulul", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18: 343.

yahut yaratılanı yaratıcıya benzeten Hıristiyan düşüncesinden kaynaklanmaktadır.¹⁵⁸ Eski Yunan ve Hint dinlerinde bulunan bu düşüncenin tabii sonucu Allah'ın insanlar gibi cisim olarak kabul edilmesi fikridir.¹⁵⁹

3.Elçilik: Elçiliğin sona ermeyeceği ve zaman içinde imametın nübüvvete intikal edeceği ve imamın elçi olacağı düşüncesi hakimdir.¹⁶⁰

4.İmamet: İmamların yetenekleri ve dindeki konumları hususunda aşırı iddialar öne süren Gâliyye imamlarının elçinin vasısı olduklarını, nübüvvet otoritesine sahip bulunduklarını, gaybı bildiklerini, bir kısmının ölmeyip gözden kaybolduğunu ve bir gün kesin olarak döneceğini savunmuşlardır. Özellikle rec'at konusunda Yahudilik ve ondan etkilenen Hıristiyanlığın tesirleri bulunduğu düşünülmüştür.¹⁶¹

5.Tenasüh: Büyük ihtimalle Hinduizm ve Budizm'den ve Maniheizm'e daha sonra da Gâliyye'ye geçen ruhu bir bedenden bir bedene intikali inancı Sebeiyye, Kamiliyye, Harbiyye, Nusayriyye gibi Gâli fırkalarda ve Bektaşilik'te yaygın olarak görülmüştür. Tenasühü kabul edenler, sonuçta kıyameti ve öldükten sonra dirilmeyi kabul etmeyerek bunun ruhun bir önceki bedende işlediği amele göre bir başka bedene geçişi olduğunu, son bedendeki vasfının daha önce bulunduğu bedendeki hareketlerine göre nimet ve azap şeklinde gerçekleştirildiğini iddia etmişlerdir.¹⁶²

6.Bâtını Te'vil: Miladi 1. yüzyılda eski Yunan felsefesinden Yahudiliğe geçen ve Tevrat'ın zahiri ve bâtinî anlamı bulunduğu şeklinde yaygınlık kazanan bâtinî te'vil mühtedi görünen eski din âlimlerince İslam dünyasına aktarılmış ve daha çok İsmâiliyye mezhebinin mensupları tarafından benimsenmiştir. En geç 3. yüzyıldan itibaren Gâliyye arasında Kur' an-ı Mübin'in sembolik ve bâtinî tefsiri geliştirilmiştir. Bunlardan başka Ali oğulları Hasan, Hüseyin ve Muhammed b. Hanefiyye'nin kutsallığı, belirli bir dereceye ulaşıldığında dini mükellefiyetin düşmesi, dinin emir ve yasaklarını kabul edilmemesi mal ve kadında ortaklık gibi hususlar gâli fırkalarda görülen sapkınlıklardır. İşte bu fikre sahip olan Gâli fırkaların sayısı on bir, on beş,

¹⁵⁸ Muhammed eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, trc. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 173.

¹⁵⁹ Aydın, *İnsanlık Tarihinde Şirk Hulul İnancı ve Bâtınîlik*, 217.

¹⁶⁰ eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, 175.

¹⁶¹ Aydın, *İnsanlık Tarihinde Şirk Hulul İnancı ve Bâtınîlik*, 218.

¹⁶² Öz, "Gâliyye", 13: 335.

yirmi beş¹⁶³ olarak belirtilmektedir. Farklı coğrafyalarda ve zihinlerde kendilerine yer edinmişlerdir.

¹⁶³ Öz, “Gâliyye”, 13: 335.

İKİNCİ BÖLÜM

BÂTİNİLİĞİN KELÂM VE DİĞER İLMİ DİSİPLENLERLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

A. BÂTİNİLİĞİN İNANÇ TELAKKİSİ

Bâtınîlerin akâid esasları asli itibariyle var olan İslam inanç esaslarının tahrif edilmiş versiyonlarıdır. Bunu Ebu Muhammed el-Yemeni'nin eserinde görmek mümkündür. "*Kitabu'l-firak*" adlı eserinde bu konu hakkındaki görüşlerini şu sözlerle aktarmıştır: "*İnsanları heva ve bidat ehlinin çeşitli bidat görüşlerinden te'vil, telif ve tasnif ettikleri, allayıp pulladıkları, bunlara Allah'ın inzal etmediği şekilde Kitap'tan, Resulullah'tan nakledilmediği şekilde Sünnetten delil getirdikleri, İslam'ı fesada uğratmak için inatla kendi nefislerinden uydurdukları şeylere kulak verdiklerini ve böylece mezheplerinin fesadında meşhur olduklarını, haleflerinden uzaklaştıklarını ve dinlerinden gaflete düştüklerini görünce, onların bidatlerine girdiğinden bile haberi olmayan bu şaşkın kimselere faydalı olmak amacıyla Resulullah'ın haber verdiği yetmiş üç fırkanın itikadını anlattığım özet bir eser telif etmeyi istedim.*" İşte el-Yemeni'nin nakletmiş olduğu bu sözler Bâtınîliğin inanç anlayışına karşı tavrı kısmen de olsa göstermektedir. Bâtınîlerin inanç telakkileri farklı fırkaları da içlerinde barındırdığı için bu noktada birçok görüş mevcuttur. Biz Bâtınîlerin genel görüşlerini altı başlık halinde sunacağız. Bu görüşler Bâtınî grubunun ana tezleridir.

1. Bâtınîlerin Allah Anlayışı

Allah, kadim külli aklı icat ederek, onu ulvi, süfli bütün varlıkların illeti yapmış ve onun vasıtasıyla külli nefsi yaratmıştır. Aklın, sabık, nefsin ise tali anlayışının var olduğuna daha önce değinmiştik. Bâtınî anlayışa göre; Tanrı 'ya herhangi bir sıfatı nispet etmek mümkün değildir.¹⁶⁴ Naslarda yer alan isim ve sıfatlar sadece ruhani ve cismani sınırları belirlediğini beyan ederler. Tanrı imamların bedenine hulul eder ve kainatı onlar vasıtasıyla yönetir düşüncesi hakimdir. Bu görüşleri üç başlık altındaki kavramsal çerçeve ile açıklayabiliriz.

a. Teşbih ve tecsim: Halıkı mahluka, mahluku Halıka benzetmişlerdir. Bu da Tanrı'ya cisim nispet etmek manasına gelir.¹⁶⁵ Bâtınîler Allah'ı bu iki kavramdan tenzih etmemişlerdir.

¹⁶⁴ Muhammed b.Hasan ed-Deylemi, *Beyanu Mezhebi'l- Bâtınîyye ve Butlanuhu*, 2.Baskı (Paris: Dar Byblion, 2008), 6.

¹⁶⁵ Yusuf Şevki Yavuz, "Teşbih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40: 560.

b. Hulul: İlahi ruhun, gücün insan bedenine girmesi manasına gelir.¹⁶⁶ Bunun çok kere, Tanrı'nın tecellisi, Tanrı'nın mazharı, Tanrı'nın vasıflarının tezahürü gibi ifadelerle yumuşatılarak açıklandığı görülmektedir. Bâtınîlerde hulul inancı hakimdir.

c. Tefvîz: Tanrı'nın, ilk sebep, ilk muharrik gibi eşyaya hareket gücü veren, ilk yarattığı varlık vasıtasıyla kainatın idaresini yürüten atıl bir varlık¹⁶⁷ olarak algılanmasıdır.

2. Bâtınîlerin Nübüvvet Anlayışları

Külli akıl ile külli nefis ulvi alemin iki sınırını teşkil ettiği gibi nebi ve imam da süfli alemin iki boyutunu oluşturduğunu söylemişlerdir. Nebi'nin nâtık, imamın ise (susan) olduğu düşüncelerine yukarıda yer verilmektedir. Nebi külli akıldan taşan manaları kutsi gücü sayesinde alarak zahiri bir kelama dönüştürmüş ve insanlara bildirmiştir. İmam ise yaptığı bâtinî te'villerle bu lafızların gerçek manasını açıklayan biri olarak kabul edilmiştir. Nebileri melek vasıtasıyla kendilerine vahiy gelen ve mucizeler gösteren birileri olarak kabul etmezler.¹⁶⁸ Onlara göre peygamberlere atfedilen mucizeler ya hiç olmamıştır veya bâtinî manalara işaret eden sembol olarak kabul etmişlerdir.

Kâinatın bağlı bulunduğunu iddia ettikleri yedili sistem peygamberler ve imamlar için de geçerlidir. Bir peygamberin dönemi kendisi ve daha sonra gelen altı imamla birlikte yedi devir devam etmiştir. Sonra yeni bir peygamber gelmiştir. Peygamberler insanlara farklı emir ve yasaklar getirerek birbirleriyle çelişmişlerdir. Güzel olan bazı hususları insanlara yasaklamışlardır. Buna karşılık zor olan bazı hususların yapılmasını emrederek onlara gereksiz sorumluluklar yüklemişlerdir.¹⁶⁹

Kâinatı açıklarken iddia ettikleri yedili sistem peygamberler ve imamlar için de geçerlidir. Bâtınîlere göre bir peygamberin dönemi kendisi ve daha sonra gelen altı imamla birlikte yedi devir devam eder. Sonra yeni bir peygamber gelir. Onlara göre peygamberler insanlara farklı emir ve yasaklar getirerek birbirleriyle çelişmişlerdir. Güzel olan bazı hususları

¹⁶⁶ Kürşat Demirci, "Hulûl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 341.

¹⁶⁷ Mehmet Saffet Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 3.Baskı (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011), 187.

¹⁶⁸ ed-Deylemi, *Beyanu Mezhebi'l- Bâtınîyye ve Butlanuhu*, 35-36.

¹⁶⁹ Ebü'l-Muzaffer İmadüddin Şahfur b. Tâhir El-İsferayini, *Et Tabsir fîd Din ve Temyizül Fırkatın Naciye anil Fırakil Halikin*, 1.Baskı (Beyrut: Daru İbn Hazm Yayınları, 2008), 85-86.

insanlara yasaklamışlardır. Buna karşılık peygamberler zor olan bazı hususların yapılmasını emrederek onları gereksiz yükümlülükler yüklemişlerdir.¹⁷⁰

Onlara göre peygamberler, riyasete meyilli insanlardır. Bundan dolayı şeriat, dini ibadetler, nübüvvet söylemleriyle halka hükmettiklerini düşünmüşlerdir.¹⁷¹ Her asırda mutlaka bulunması gerekli olan masum imamlar, Peygamberlerin getirdiği nasları te'vil ederek onların gerçek manalarını açıklayan, böylece dini emir ve yasakları değiştirebilen kutsi varlıklardır. Esas ve vasi gibi lakaplarla da anılan, yedullah ve vechullah gibi unvanlar taşıyan imamlar aslında uluhiyyetin beden kalıbına girdiği şahsiyetlerdir. İmamlar silsilesi yedi devre halinde devam eder, biri sona erince yeni bir yedili devre başlar ve böylece sürüp gider.¹⁷²

Bâtınîlerin geliştirmiş olduğu nübüvvet anlayışında, belli bir hiyerarşik sıralamanın takip edildiği görülmüştür. Bu düzenin ortaya çıkmasındaki en önemli sebep ise peygamberlerin ardından nübüvvetin devamlılığını sağladıklarına inandıkları velâyet anlayışları olmuştur. Hatta velâyet, Bâtınîler tarafından İslam'ın olmazsa olmaz bir esası olarak kabul edilmiş, dolayısıyla velâyet makamına gelecek olan kişilere de bu noktada büyük önem atfedilmiştir. Davetin bu kişiler aracılığıyla devam etmesi de velâyetin nübüvvet içerisinde değerlendirilmesine sebebiyet vermiştir. Hatta bu noktada velâyet, nübüvvet ile doğrudan ilişkilendirilmiştir. Bâtınîlerin velâyete yükledikleri anlam ve değer, İslam düşünce yapısında bir karşılığı yoktur. Bununla birlikte Bâtınîler, Allah tarafından seçilerek görevlendirilme ve masumiyete sahip olma noktasında peygamberlerin ve imamların eşit olduğunu kabul etmişlerdir. Yani velâyet makamı, Vehbi olması ve masumiyet karinesinin imamlarla devam ettiğini kabul etmesi açısından bu makamın nübüvvet müessesesinin özelliklerini sürdürdüğüne kanaat getirilmiştir.¹⁷³

3. Bâtınîlerin İmamet Anlayışları

Bâtınîlere göre akıl ve duyular, yeterli ve güvenilir bilgi kaynağı olamaz. Gerçek bilginin mâsum bir imam tarafından öğretilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Tanrı imamların bedenine hulul etmiş ve kâinatı onlar aracılığı ile yönetmiştir. Akıl ve duyular yeterli ve

¹⁷⁰ El-İsferayini, *Et Tabsir fid Din ve Temyizül Fırkatın Naciye anil Fırakil Halikin*, 85-86.

¹⁷¹ Cevad Meşkur, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, trc. Mehmet Mahfuz Söylemez v.dğr. (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011), 76.

¹⁷² İlhan, "Bâtınîyye", 5: 193-195.

¹⁷³ Sara Akdağ, *Batnilikte Nüb üvvet Anlayışı* (Yüksek Lisans, Binali Yıldırım Üniversitesi, 2019).

güvenilen birer bilgi kaynağı oluşturmadiğından her asırda insanlara doğru bilgileri öğretecek masum bir imam gereklidir, demişlerdir. Gerçek bilginin kaynağı imam olarak kabul edilmiştir.¹⁷⁴

Peygamber ile masum imam arasında bir yakınlık olduğunu düşünmüşlerdir. Peygamber konuşan kişidir. İmam ise gizliliğe riayet ettiği için susmaktadır.¹⁷⁵ Masum imamların sözleri, davranışları ve halleri nastr. Mutlaka uyulması gereken dini bir hüküm ve delil olduğunu bildirmişlerdir. Bu delilin bağlayıcı olduğunu hata payının olmadığını söylemişlerdir. İmamlar diğer insanların bilemeyecekleri bilgiye sahiptirler. Onların bu bilgiye çalışarak, okuyarak, düşünerek değil de vahye benzeyen bir ilmin onlara Allah tarafından lütfedildiğini söylemişlerdir. İmamlardan gelen bilginin eleştirilip tartışılmayacağını sadece anlamak ve açıklamak için gayret edileceğini de savunurlar.¹⁷⁶ Buna göre savundukları inanç sistemiyle dört basamaklı bir sistem oluşturulmuştur:

Bu kademeli şekilde de görüldüğü gibi Bâtınî yapılanmanın tepesinde imam yer alır. Onun altında 12 hüccet bunlardan dördü imamın yanında imam vekili olarak bulunmaktadır. Hüccetlere bağlı dâiler vardır. Bunların görevi insanları Bâtınîliğe davet etmektir. Dâiler Muazzeb ve Mükelleb adlarıyla da anılırlar. Bâtınî teşkilatının en alt basamağını ise Bâtınîliği kabul ederek bu sisteme dâhil olan müstecipler oluşturur.¹⁷⁷ Vermiş olduğumuz şekil aslında imamların konumunun ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Alt basamaklar ise onların sistemi devam ettiren görevlileridir.

¹⁷⁴ İlhan, “Bâtınîyye”, 5: 193.

¹⁷⁵ Fikret Karaman, “Muş Alparslan Üniveritesi Uluslararası 15 Temmuz Darbe Girişimi ve Türkiye Sempozyumu”, *Katolik Dünyasındaki Cizvitler Akımı İle FETÖ/PDYHareketi Arasındaki Benzerlikler* (Muş Alparslan Üniveritesi Uluslararası 15 Temmuz Darbe Girişimi ve Türkiye Sempozyumu, Muş, 2017), 5.

¹⁷⁶ Süleyman Uludağ, *İslam-Siyaset İlişkileri*, 4.baskı (İstanbul: Dergah Yayınları, 2016), 91.

¹⁷⁷ İlyas Yazar, “Bâtınîlik Üzerine Bir İnceleme”, t.y., 3.

Bâtınîlerin çoğunluğu imametın mestur veya gizli imamlara sevk ettiğini, bu imamlardan sonra zahir imamlarla devam ettiğini iddia etmişlerdir.¹⁷⁸ İmamlık makamının böylece sürdürüldüğünü savunmuşlardır.

4. Bâtınîlerin Ahiret Anlayışları

Bâtınîlere göre Alem hem ezeli hem de ebedi olup onun nizamı hiçbir zaman değişmeye maruz kalmamış ileriki süreçte de kalmayacaktır. Onların sahip oldukları görüşe göre cennet dünyada mutlu olarak yaşamayı, cehennem ise sıkıntı ve ıstırap dolu bir hayat sürmeyi ifade eder. Bâtınîler İslam'ın inandığı ahiret inancından farklı kendilerine has görüşler ortaya koymuşlardır. Onlara göre kıyametin kopması, zamanın imamının ortaya çıkıp yeni bir şariat getirmesi demektir.¹⁷⁹

Bâtınîler reenkarnasyon inancını benimsemişlerdir. Ölen insanın bedeni toprağa karışıp aslına döner. Ruhu ise durumuna göre ya devamlı şekilde başka bir bedene girerek cismani alemde kalır veya iyi ruhlarla beraber olur. Kur'an'da tasvir edilen Cennet nehirlerini şu şekilde te'vil etmişlerdir: Sütten Irmaklar, ilim madenleridir. Süt bâtın ilmidir. Keşif olan cismin hayatı, anne memesinden süt olduğu gibi, latif olan ruhun gıdası da muallimden süt gibi emmektir. Şaraptan ırmaklar zahir ilmidir. Süzme baldan Irmaklar, bâtınîliğin ücretleri imamlardan alınan özel kısmını ifade eder.¹⁸⁰

Bir görüşe göre de cennet dünyada mutlu olarak yaşamayı, cehennem ise sıkıntı ve ıstırap dolu bir hayat sürmeyi ifade eder.¹⁸¹ Bu iddiaya göre hulul ve tenasüh gibi fikirlerin tabi bir neticesi olarak kıyametin ve ahiret hayatının inkârı söz konusudur. Kısaca ruh göçü de denilen, tenasüh fikrinin, Hint ve eski İran kültüründen mülhem olarak, farklı şekilleriyle tezahür ettiği görülmüştür.¹⁸²

¹⁷⁸ Şehristani, *İslam Kelamû ve Mezhepleri*, trc. Mustafa Öz, 1.baskı (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016), 232.

¹⁷⁹ İlhan, "Bâtınîyye", 5: 193.

¹⁸⁰ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirun*, 1.Baskı (Kahire: Darü'l-Hadis, 2005), 1,179.

¹⁸¹ İlhan, "Bâtınîyye", 5: 193-195.

¹⁸² Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 188.

5. Bâtınîlerin İbaha ve Takiyye Anlayışları

İbaha, nasların zahirlerinden çıkarılan bütün dini yükümlülüklerin, bu nasların imamlar veya hüccetleri vasıtasıyla bilinebilecek bâtinî manalarına vakıf olmayan halk için geçerli olduğunu vurgulamışlardır. Bâtinî manaları öğrenen kimselerden bütün dini yükümlülükler kalkmıştır. Bundan dolayı Bâtinîye'ye girenlerin namaz kılması, oruç tutması, hacca gitmesi ve zekât vermesi gerekli değildir. Zira Bâtinîye te'viline göre abdest almak zâhir ehlinin bilgisizliğini bâtinî te'villerle gidermek; namaz kılmak imama ve yardımcılara itaat etmek, oruç tutmak imamın sırlarını korumak, zekât vermek mezhep mensuplarına ilim dağıtmak, hacca gitmek ise imamı ziyaret etmek gibi manalara gelmektedir.¹⁸³ Buna karşılık zina sırları başkasına yayma, domuz eti münafık, şarap (Hz.) Ebu Bekir, kumar (Hz.) Ömer anlamlarında kullanmışlardır. Ayrıca dini yükümlülükler akla aykırı düştükleri için terk edilmelidir.¹⁸⁴ Bâtinîler bu düşüncelerini kabul etmişlerdir.

Takiyye inancı, Bâtinîlere göre naslarda semboller halinde saklı bulunan bâtinî manaları herkesin anlaması mümkün değildir. Bir sır niteliği taşıyan bu manaları Bâtinîye'ye intisap etmeyen ve dolayısıyla ehliyet kazanmamış bulunan kimselerden saklamak gerekir.¹⁸⁵ Bundan dolayı Bâtinîler için takiyyeyi uygulamak vazgeçilmez bir prensiptir.

¹⁸³ ed-Deylemi, *Beyanu Mezhebi'l- Bâtinîye ve Butlanuhu*, 45-46.

¹⁸⁴ El-İsferayini, *Et Tabsir fid Din ve Temyizül Fırkatın Naciye anil Fırakil Halikin*, 86.

¹⁸⁵ İlhan, "Bâtinîye", 5: 193-195.

B. BÂTİNİLİĞİN DİĞER İLİMLER ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

1. Kelâm

Bâtınîliğin yapısı, metotsuz bir yorum biçimine dayanmaktadır. Bâtınîler'in Kur'an-ı Kerim'in gerçek anlamına varmak için uyguladıkları yorum biçimine te'vil adı verilmektedir. Bâtınîlerin yaptığı te'viller Kelamcılarının te'vil yöntemiyle bağdaşmaz. Çünkü te'vil yaptıkları lafza verdikleri Bâtınî mana, ne hakikat ne de mecaz yoluyla lafza delalet etmez. Aynı zamanda hiçbir şekilde akli ve nakli olarak da ölçülmez. Bâtınî te'viller tamamen keyfi olup ilmi ve mantıki yönü bulunmamaktadır. Âlimler, Bâtınîlerin bu te'villeriyle dini esasları kaldırmayı, akli mahkum etmeyi ve kendi hükümlerlerini sürdürmeyi amaçladıklarını söylemişlerdir. Mesela nasların haber verdiği şekilde kıyamet kopması, cennet, cehennem, ibadetler zahiri değil de Bâtınî olarak te'vil edilmiştir.¹⁸⁶

Sünni kaynaklarda Bâtınîyye'nin dinin şer'i ve ameli ilkelerini inkar ettikleri ve bu ilkelerin gerçekte sembolik bir özellik taşıdıkları şeklindeki bir inanca sahip oldukları belirtilmiştir.¹⁸⁷

Bu başlık altında söylenecek çok malumat vardır. Ancak ikinci bölüm zaten Kelam anabilim dalına yoğunluk vermektedir. Bu yüzden bu başlık altında te'vil anlayışlarına ağırlık vermek daha isabetli olacaktır.

Bâtınî düşünceye sahip kişilerden Kelamî açıdan örnek vermek gerekirse Ebu Yakup es-Sicistani, İlk İsmâiliyye mezhebinden olan ve Kelamî eserlerinin çoğu günümüze kadar gelmiş bir bilginidir. O farklı İslam Kelamî ekollerinin İlahın aşkınlığı ile ilgili fikirlerini ele alıp münakaşada bulunmuştur. O Mutezile'nin oldukça köktenci müşebbihe karşıtı fikirlerini reddetmiştir. Ona göre Mutezile, Kelamcıları olumsuz bulma konusunda ve mecazi yorumlamalarında çok fazla aşırıya kaçmışlardır. Bu aşırıya kaçma neticesinde Allah'ın sıfatlarını inkâr etmişler (ta'til), bundan dolayı da Allah'ın özünü zedelemişlerdir. Ebu Yakup es-Sicistani onların ta'til telakkisinin, İlahın yaratılmışlarla olan müşabihinin olduğunu benimseyen gizli bir benzetmeden başka bir şey olmadığını öne sürmüştür. Ebu Yakup'un

¹⁸⁶ Bekir Topaloğlu, *Kelamî İlmine Giriş* (İstanbul: Damla yayınevi, 2012), 243.

¹⁸⁷ Mustafa Öztürk, *Kur'an ve Aşırı Yöntem Tefsirde Bâtınilik ve Bâtınî Te'vil Geleneği* (Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2003), 401.

düşüncesine göre İlâh her türlü ispatın üstünde bir ispattır. İnsan aklı böyle bir ispata ancak vahiyle ulaşabilmektedir.¹⁸⁸

Netice olarak söylersek bâtinîlik Kelam ilmini itikadi esasları te'vil ederek etkilemiştir. Ve bunu birçok inanç esasında görmek mümkündür. Başta Allah, Nübüvvet, Ahiret gibi itikadi temelleri sarsmayı hedeflemişlerdir. İslam'ın kuşatıcı yönünü kullanıp farklı inanç esaslarında yer edinmeye çalışmışlardır. İtikadi konulara verdikleri zarar ve yaptıkları tahriflerle anılmışlardır.

2. Tefsir

Bâtinîler her zahirin bir bâtinî vardır düşüncesiyle Kur'an-ı Kerim'e yaklaşmışlardır. Bu noktada birçok ayete farklı anlamlar yüklemişlerdir. Bu bâtinî anlamlardan birkaç tanesini şöyle sıralamak mümkündür:

Namazın manası: İmama dua etmek, Zekâtın manası: Müsait olanları ilme teşvik etmek, Orucun manası: Zahir(şeriat)ehlinden ilmi(hulul inancını) saklamak, onlara sır vermemek, Guslün manası: Ahdi yenilemek, sadık olmak, Cımanın manası: Bâtına ahdi olmayanla konuşma, Zinanın manası: Ahdi olmayan kimseye ilmi, ilka etmek, Teyemmümün manası: İzini verilen kimseden ilim almak, Haccın manası: İmamı(önderi) veya türbesini ziyaret etmek, Kâbe'nin manası: Elçi, Bab(İlmin Kapısı): Hz. Ali, Safa manası: Ali, Mikat manası: İmam, Telbiyenin Manası: Dâîye İcabet (Yunus, Celaleddin-i Rumi, Ahmet Yesevi, İbnü'l-Arabi dâîdirler.) Nar(ateş)manası: Zahir ilme, teklifler sebebiyle bedenlerin sıkıntı çekmesi, Nuh Tufanı manası: Zahir(şeriat) ehlini boğan sıkıcı ilim, Sefîne(Gemi) manası: Davet'e (hulul inancına) icabet edenleri koruyan sığınak, Nar'ı İbrahim manası: Nemrud'un gazabı, Deniz'in yarılması: Musa'nın ilminin bölümlere ayrılması, Şeytanların Manası: Zahir şeriat ehli, Cennet kapıları: Bâtın (hulul) ilminin dereceleri, Ölüleri diriltmek: Cahillere hulul inancını öğretmek, İblis ve Âdem: Ebu Bekir ve Ali, Ye'cuc ve Me'cuc: Şeriat ehli, Cebrail manası: Fa'al akıl, Kible manası: Önder(imam) Mazmaza, istinşak: Hüccetten hakiki(hulul) inancını ve ilmini almak, Meyte manası: Ruhsuz şeriat ehli, Haram kan: Haram olan şüphe, Domuz eti: Münafık, Munhanika (boğulmuş leş): Ahdi bozmak, Mevkuze (vurulup öldürülmüş leş): Dâî'ye vurulan değnek, Mutereddiye (yüksek yerden yuvarlanıp ölmüş leş): Hulul inancında yüksek dereceden

¹⁸⁸ Ömer Aydın, *Ehl-i Sünnetin Bâtınîliğe Karşı Tutumu ve Bâtınîlik Kavramı* (Yüksek Lisans, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi, 2019), 105.

düşme, cibt, tağut, iblis, Harut, Marut, Yagus, Yevk, Nesr, Vehd, Suvağ gibi ibare ve ibare ve Kur'an'da geçen putların manası: Şeriat alimleri ve tevhid ehli için kullanılmıştır.¹⁸⁹

Sadece bunlarla yetinmeyip bazı konularda da aşırıya gitmişlerdir. Bunların başında Hz. Ebu Bekir gibi değerli sahabeler gelir. Birkaç örnek vermek gerekirse; Eş-Şeceretu'l-Mel'une (Kur'an'da lanetlenen ağaç İsrâ 60): Beni Ümeyye, Fahşa manası: Ebu Bekir, Münker manası: Ömer, Bağy manası: Osman, Hamr ve Meysir (içki ve kumar): Ebu Bekir ve Ömer, İhtilam manası: Ehil olmayan bir kimseye (şeriat ehline) sır vermek gibi manalar vermişlerdir.¹⁹⁰ Bu gibi örnekleri daha da arttırmak mümkündür.

Bâtınîler'in yaptıkları te'villerle ilgili, çeşitli kitaplarda zikredilen bilgiler, onların Kur'an anlayışları hakkında bize net bir fikir vermektedir. Mustafa Öztürk ayetlerle ilgili istihraç yaparken ebced hesaplama yöntemlerini kullanan Muhyiddin İbnü'l-Arabi (ö.638/1240), Kaşani (ö.736/1335), Niyazi Mısri (ö.1105/1694) ve Said Nursi (ö.1960) gibi müellifleri, bu istihraçlarında kullandıkları yöntem açısından Şii ile Bâtınîlerle aynı kategoride değerlendirmiştir. Özellikle Niyazi Mısri ve Said Nusri' nin yaptıkları te'villeri "tipik birer bâtinî te'vil örneği" diyerek tarif eden Öztürk, Kur'an'ı yorumlamada bir yöntem ve sistem anlamındaki Bâtınîliğin, salt bir fırkaya özgü hususiyet olmayıp fırkalar ve mezhepler üstü bir olgu ve ahlak, aynı zamanda bir inanç olduğunu ifade etmiştir. Öztürk'e göre, İmamiyye ve İsmâiliyye'nin sırf Şii oldukları için mahkûm edilip, Niyazi Mısri ve Said Nursi'nin yine sırf Sünni oldukları için mazur gösterilmeye çalışması tamamen mezhebi ve ideolojik kaygıların neticesidir. Ve yine Öztürk'e göre Kur'an herhangi bir fırka, ekol veya şahsın kendine özgü fikir ve çıkarlarını tashih etmek için gönderilen bir kitap olmadığına göre, İslam'ın temel ilkelerine ve ilahi mesajın ruhuna aykırı anlayış ve inançları, Allah'a rağmen Kur'an'a söyletmeye veya zorla onaylatmaya çalışmak hululiyeci ve Şii Bâtınîler için ne kadar yanlışsa, Sünniler içinde o kadar yanlıştır. Öztürk ayrıca Mısri'nin eserlerinde, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'i elçi ilan ettiğini de belirtmiştir.¹⁹¹ Öztürk burada ötekileştirici bir üsluptan ziyade özeleştirici de yaptığı bir dil kullanmıştır. Onun söylemi Bâtınîlerin eleştirildiği noktaları eleştiren güruhun yapmaması gerektiği düşüncesidir.

¹⁸⁹ İbn Teymiyye, *Risale Fi İlmi'l Bâtın ve 'z-Zahir* (Kahire, 1924), 232-233.

¹⁹⁰ Adudüddin Abdurrahman İbn Ahmed el-İci, *El-Mevakıf fi İlmi'l-Kelâmî*, 1.Baskı (Beyrut: Alemü'l Kütüb, 2000), 628.

¹⁹¹ Öztürk, *Kur'an ve Aşırı Yöntem Tefsirde Bâtınîlik ve Bâtınî Te'vil Geleneği*, 267-272.

İmamlar, Kur'an'ın iç anlamına(bâtın) vakıf olanlar olarak, onun dış anlamının zahirini hükümden düşürdüğünü, zahirin sadece bir görünüşten ve bir kabuktan ibaret olduğunu iddia etmişlerdir. Onlara göre iç anlam ise meyvenin içi gibidir ve ancak bir imamın öğretmesiyle bilinebilir. Kur'an'ın bâtinî anlam ve din ahkamı, ancak hatadan münezzeh ve yanlış yapmayan masum bir imamdan öğrenilmeli düşüncesi hakimdir.¹⁹²

Bâtınîlere göre, Allah'ın sevdiklerine, imamlara ve bablara hiçbir ibadet farz kılınmadığı gibi, hiçbir şey de haram kılınmamıştır. Onların zahiri ibadetleri yapıyor görünmeleri yanlış anlaşılmalara ve fitnelere sebebiyet vermemek içindir. Bâtınîlerin düşüncelerini Mehmet Şerafettin Yaltkaya böyle ifade etmiştir. ¹⁹³Zekâtı Kur'an'da sayılan sekiz sınıf insan yerine şeyhe ve pire verme, zamanın ezeliyetine inanma, şeriatta necis diye bir şeyi kabul etmeme, gibi sapkınlıklar da yine bu grubun özelliklerini yansıtmıştır.¹⁹⁴

Aynı şekilde elçilerin gösterdiği mucizeleri, vahyin gelişini, gökten meleklerinin inişini, semada meleklerin, yeryüzünde şeytanların bulunuşunu; Âdem, Ye'cuc-Me'cuc gibi kavramları inkar etmişlerdir. Anlatılanlar göstermiştir ki, Bâtınîler Kur'an'ın zahirini inkâr etmişlerdir. Onlara göre Nuh Tufanı, bâtin ilmine şüphe ile bağlananların boğulduğu İlim tufanıdır. Sefine(Nuh'un gemisi) davete icabet edenlerin korunacakları barınaktır. İbrahim'in ateşi, hakiki Ateş değil, Nemrud'un gazabıdır. Musa'nın asası sihirbazların şüphelerini yutan hüccetidir. Deniz âlimdir. Denizin yarılması, Musa'nın onların içinde kısımları ayrılmasıdır. Süleyman'ın sahip olduğu Cinler o zamanın bâtinîleridir. Çalıştırdığı şeytanlar ise meşakkatli amellerle mükellef olan zahirilerdir. İsa'nın ölülere diriltmesi, bâtin ilmiyle cahilleri ihya etmesidir.¹⁹⁵

Onlara göre Cennet, bedenlerin dini sorumluluklardan uzak olması Cehennem, şeriata bağlanmak ve onun yükleri altına girmektir. Allah'ın çıkaracağı Dabbe her zaman ilmini açıklayan bilgidir. Sur'a üfleyen İsrafil, ilmi ile kalpleri üfleyip diriltten imamdır. Cibril, faal akıldır ve bütün varlıklar ondan feyz alır. Kalem, akl-ı evveldir. İbrahim'in gördüğü yıldızlar,

¹⁹² Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzi, *Minhacü'l-Kasidin ve Müfidü's-Sadikin*, trc. Fatih Mehmet Albayrak (İstanbul: Tahlil Yayınları, 2014), 2:803.

¹⁹³ Halil İbrahim Bulut, "e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi", Yaltkaya'nın 'Batınilik Tarihi' Makalesi (Tahlil Değerlendirme ve Neşir) 11/2 (Aralık 2018): 260-270.

¹⁹⁴ Celal Kırca, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler*, 2.baskı (İstanbul: Marifet Yayınları, 2017), 260.

¹⁹⁵ İbnü'l-Cevzi, *Minhacü'l-Kasidin ve Müfidü's-Sadikin*, 97.

Ay ve Güneş; nefis, akıl ve Vacib'ul Vücut'dur. Âdem, Ay; Yusuf, Zühre; İdris, Güneştir. Bâtînî düşünceye göre Kur'an'da geçen namaz umum içindir. Bu namazdan asıl kastedilen bildiğimiz namaz değil, imam ve yardımcılara itaat etmektir. Beş vakit farz namaz, dört usul ve bir imam olmak üzere beş hududa işaret eder. Bu beş unsur imamın yanı sıra var olan Akıl, Nefs, Nâtık ve Esastır. Namaz, Bâtînîlerin sırlarını bilmek; Oruç, bu sırları gizlemek ve imamın sırrını korumak; Hacc, kendilerince kutsal saydıkları imamı veya türbesini ziyaret etmektir. Çünkü İmam içerisinde Allah'ın bilgisini ikamet ettiği bir eve benzetmişlerdir. Kâbe Nebi, Bab Ali, Safa Nebi, Merve Ali'dir. Telbiye dâîye icabet etmektir. Yedi şavttan oluşan tavaf ise Yedi İmam'ı tamamlayana kadar Muhammed'i tavaftır. Zekât ise, mezhep mensuplarına bilgi dağıtmaktır. Yine Bâtînî anlayışa göre, Kur'an'da geçen domuz eti, münafık; şarap ve şeytan, Ebu Bekir; kumar ise Ömer'dir. Keza Hz. Âdem(a.s.), Hz. Ali; İblis Hz. Ebu Bekir'dir. Ebu Bekir, Ali'ye secde ve itaat etmekle emrolunmuş fakat büyülenerek ve bunu reddetmiştir. Hadislerde geçen Deccal, Hz Ebu Bekir'dir. Bir gözü kördür. Zahiri görür ama bâtını görmez. Zina, sırları başkalarına yaymak ve Bâtînî ilim nutfesini ahdi olmayana ilka etmektir. Cünüp olma hali, müstecip olan kişinin, hak edecek rütbe yükselmeden sırrın kendisini ifşa edilmesine çalışmasıdır. Gusül, bunu yapanın ahdini tazelemesidir. Tuhur, imama tabi olma dışında her türlü inançtan teberri edip temizlenmektir. Yine Bâtînîlere göre, Kur'an'da geçen Harun, Hz. Ali; Cibti ve Tağut, Hz. Ebu Bekir ve Ömer'dir. İsrailoğulları, dört kişi dışında bütün sahabilerdir. Küfür, fiske ve isyandan maksat, Hz. Ebu Bekir, Ömer ve Osman'dır. İnkâra saplanan ve iman etmeyen Nuh'un hanımı ile Lut'un hanımından maksat, Nebinin eşleri; Aişe ve Hafsa'dır. Bâtînîler, iddia ettikleri delilsiz tefsirleriyle dini hükümleri iptal etmiş dini vecibeleri ortadan kaldırarak kendi bozuk görüşlerini ikamet ettikleri için adeta Kur'an-ı Kerim'in içini boşaltmışlardır.¹⁹⁶ Bu ve bunun gibi birçok yönden sapkın yorumlamaları mevcuttur.

Genel olarak şunu söylemek gerekir ki Bâtînîlerde, Sünnilerde çok önem verilen tefsir ilmine rastlanmaz. Çünkü İmam gerçek bilginin sahibidir ve kutsal metinlerin anlamlarının tek yorumcusudur. Bundan dolayı İmam'ın te'vil yoluyla ya da doğrudan açıkladıklarından ayrı olarak tefsir denen zahiri bir ilmin gereği yoktur, demişlerdir.¹⁹⁷ İşte bu gibi anlayışları onları bu ilimden uzaklaştırmıştır. Tefsir ilminin dışında te'vili de kendi çıkarlarına göre yorumlamışlardır.

¹⁹⁶ Aydın, *İnsanlık Tarihinde Şirk Hulul İnancı ve Bâtînîlik*, 145-147.

¹⁹⁷ Öztürk, *Kur'an ve Aşırı Yöntem Tefsirde Bâtînîlik ve Bâtînî Te'vil Geleneği*, 221.

3. Mezhepler Tarihi

Bâtınîliğin Mezhepler tarihi ilim dalındaki görüntüsü fırka düzeyinde olmuştur. Bu başlık altında; Nusayrilik, Hurufilik, İbahilik, Dürziyye, Yezidiyye, Ğaliyye gibi mezhepler de ele alınabilir. Çünkü bâtinîlik bir düşünsel sistem olarak birçok mezhebi etkilemiştir. Ancak biz Şia'nın kolu olan İsmâiliyye üzerinde yoğunlaşacağız. Çünkü Bâtınîliğin bariz etkilerini bu fırka üzerinde görmüş oluyoruz.

Şîa, İslâm mezhepleri içerisinde ortaya çıkan, günümüzde varlığını devam ettiren ve büyük bir çoğunluğun mensubu olduğu bir mezheptir. İsmâiliyye ise Şia'nın bir koludur. İsmâiliyye İslam tarihinde ilk olarak hicretin 3. yüzyılında ortaya çıkmış ve büyük bir hızla yayılmıştır.¹⁹⁸ İsmâiliyye, koyu bir bâtinîlik eşliğinde aşırı görüşler benimseyen, bunun sonucunda haramları helal, helalleri haram sayan, farz ibadetleri düşüren bir fırkadır.¹⁹⁹ İsmâîlîler'in merkezi Güneydoğu İran'daki Huzistan bölgesidir. İsmâîli dâîleri mezhebin mesajını Maverâünnehir'den Mağribe kadar tüm İslam dünyasına taşımışlardır. Bu fırkanın taraftarları Doğu Arabistan, Doğu Mağrib ve Yemen'de çok fazla çoğalmışlar ve bekledikleri imamın manevi gücü altında kendi politik topluluklarını meydana getirebilmişlerdir. Hicri 4. Yüzyıl Louis Massignon'a göre İslam tarihinde İsmâîli çağ olarak adlandırılmıştır. Nesefî, Yakup es-Sicistani ve Ebu Hatim er-Razi gibi İsmâîli dâîleri dini öğretilerinin temellerini klasik tarzda yaymışlardır. Basralı İsmâîlîler'den etkilenecek ortaya çıkan ancak isimleri bilinmeyen İhvânu's-Safâ hareketi, o dönemden itibaren İslam literatürünün bir parçası olarak günümüze kadar ulaşan elli bir bölümlük ansiklopedik eserlerini yayınlamışlardır. İsmâiliyye; idareci, memur, ilim adamı, zengin, fakir, şehirli, köylü, bedevi olmak üzere toplumun her bölümünden taraftar bulmuşlardır. İsmâiliyye toplumda ortaya çıkan siyasi karışıklıklar, ekonomik bozulmalar ve savaşlar gibi olumsuz durumları resmi idarelere karşı gayet iyi kullanmış, dolayısıyla da bunlardan hoşnut olmayan büyük bir taraftar topluluğun ilgisini ve sevgisini kendisine çekmeyi başaramıştır. İsmâiliyye belli bir müddet Abbasi halifeliğinin yıkılmasına engel olduğu ve İslam imparatorluğunu kendi kavramları ve metotlarıyla yeniden kurma çabası içerisinde olduğu izlenimini bırakmıştır.²⁰⁰

¹⁹⁸ Aydın, *Ehl-i Sünnetin Bâtınîliğe Karşı Tutumu ve Bâtınîlik Kavramı*, 51.

¹⁹⁹ Kubat, *İslâm Mezhepler Tarihi*, 148.

²⁰⁰ Aydın, *Ehl-i Sünnetin Bâtınîliğe Karşı Tutumu ve Bâtınîlik Kavramı*, 51.

İsmâîlîlere göre Kur'an ve İslam şeriatının zâhirî manası ile bâtinî manası birbirinden tamamen farklıdır. Yeni bir şeriatla gelen her peygamberin getirdiği dinin zâhirî yönü değişirken, sonsuz ebedi hakikatleri ihtiva eden bâtinî yönü değişmez.²⁰¹ Verilen bu bilgiler daha çok İsmâîliyye'nin tarihi açıdan ele alınması olsa da biz zaten diğer başlık altlarında İsmâîliyye'nin görüşlerini, itikadi esaslarına detaylı bir şekilde işlediğimiz için mezhep görüntüsünün yansıtılması yeterli olacaktır.

Sonuç olarak söylenebilir ki bâtinîlik tarihi serüven içerisinde mezheplerin birçoğunu etkilemiştir. Ve oluşum süreci içerisinde gnostisizm, ezoterizm gibi akımlardan etkilenmiştir. Bunun bariz etkilerini İsmâîlîlik gibi bâtinîliğin vücut bulduğu mezhepten görebiliyoruz.

4. Tasavvuf

İslam dünyasında ortaya çıkan mistik deruni hayat, ruhanî fikir ve hareketlere “Tasavvuf” adı verilmektedir.²⁰² Tasavvuf'un birçok anlamı vardır. Tasavvuf nefse ait bütün istekleri, zevkleri bırakmaktır.²⁰³ Allah'ın ahlakı ile ahlaklanmaktır, edeptir, hakk'a boyun eğmektir gibi ifadelerle tanımlanmıştır. Yine tasavvuf, İslam'ın en bilinen mistik boyutunu ve İslam Bâtınîliğinin en önemli geleneklerinden birini temsil eder.²⁰⁴

Bazı araştırmacılara göre, tasavvuf'un başlangıç döneminin büyük pirlerinden altıncı imam Cafer'üs-Sadık, mistik deneyimi zaten ilahi aşk açısından tanımlamıştır. Bu da, Şiilikle tasavvuf'un ilk aşaması arasındaki tenasübü gösterir. Gerçekten de Şiiliğe özgü İslam'ın bâtinî boyutu, sünnetle önce tasavvuf yoluyla özdeşleştirilmiştir. İbn Haldun'a göre sufiler, Şiiliğin kuramlarıyla doludur. Aynı şekilde Şîîler de öğretilerini tasavvufun esin kaynağı ve çıkışı olarak kabul etmişlerdir.²⁰⁵

Ancak bâtinîlikle tasavvuf birbirine karıştırılmamalıdır. Bâtinîlik tasavvuftan yararlanmış ve tasavvufu etkilemiştir. Her iki akımın birbirine geçmiş yanları vardır. Ancak her tasavvuf tarikatı Bâtinî olmadığı gibi, her bâtinî hareketi de tasavvufî bir olgu değildir. Bu nedenle öncelikle tasavvuf ve bâtinîlik konusuna açıklık getirmekte yarar vardır. Bâtinîlik, tasavvufu iki temel özelliği ile etkilemiştir. Bunlardan biri varlık birliği anlayışı ve tev'il yani

²⁰¹ Mehmet Kubat, *Yaşayan İslam Mezhepleri*, 1.Baskı (Ankara: TDV Yayınları, 2019), 114.

²⁰² Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2013), 17.

²⁰³ Abdülbaki Gölpınarlı, *Tasavvuf*, 3.Baskı (İstanbul: Milenyum Yayınları, 2010), 13.

²⁰⁴ Mircae Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, trc. Ali Berktaş, 1.Baskı (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2003), 144.

²⁰⁵ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 145.

yorumuna dayalı içerikliği getirmiştir. Tasavvufta vahdet-i vücüt ve dinîn yüzeyi ile yetinmeyip iç anlamını arama eğilimi yönünden bâtinî ile etkileşim içindedir. Bâtinî inancına göre, evrendeki bütün varlıkların Tanrı ile özdeş olduğuna inanılmaktadır. Onlara göre, her şey Tanrı'dır. Onlara göre ölüm yoktur. Biçimden kurtulup bütün olarak öze dönme inancı hakimdir. Bu inanç tasavvufi gruplar tarafından da benimsenmektedir. Ancak bütün tasavvuf grupları bu inancı benimsememişlerdir. Bu konudaki nazari düşüncelerden biri şudur: Bir insan eskimiş elbisesini, yenilerini giymek için nasıl değiştirirse ruh da öylece eskimiş bedenlerden soyunarak diğer bedenlerle birleşir.²⁰⁶ İşte bu tasavvufi düşünce, bâtinî anlayışın vahdet-i vücüt'un da görülmektedir. Tasavvuf bilginlerinin özelliklerinden biri bâtinî ve sırrı olmasıdır. Tasavvufta sufilere de sırrı denilmesinin sebebi de budur. Tasavvuf özü itibarıyla sırrıdır.²⁰⁷

Bâtinîlik ile tasavvuf arasında nasların Bâtinî anlamlarına önem verme açısından da benzerlikler bulunmaktadır. Fakat sufiler zahiri manayı asla ihmal etmemişler, Bâtinî manayı onun üzerine inşa etmişlerdir.²⁰⁸

Bâtinîlerin bir takım akideleri, uzun mücadelelerden sonra bazı mahdut yerler dışında her taraftan kaldırılmış olmakla beraber sonraki süreçte birçok tasavvuf zümrelerine girmeyi başarmıştır. Fakat bilhassa şeriat ahkâmının avamın ifaya mecbur olduğunu, çünkü onların yalnız zâhiri görebileceklerini ve havasın ise, bunlar ile mukayyed olamayacağını iddia eden mutasavvıflara, Bâtinî denilmiştir.²⁰⁹ Tasavvuf ve bâtinîlik sürekli birbiri ile etkileşim halinde olmuşlardır. Birçok tasavvuf grubunu bâtinî olarak değerlendirenler de bulunmaktadır. Bu kısmen doğrudur. Bâtinîlikten etkilenmişlerdir. Özellikle vahdet-i vücüt ve tev'îl konusunda yakın görüşlerle ifade edilmektedir. Dolayısıyla bu tasavvufi gruplar için tamamıyla bâtinî denilmese de bâtinî etkisi taşıyan gruplar da²¹⁰ demek yerinde bir tespit olacaktır.

Yukarıda da açıklandığı gibi bâtinîlik ile tasavvuf ilmi arasında benzerlikler vardır. Bu benzerlikler tev'îl noktasında olduğu kadar diğer düşünce yapılarında da kendini göstermektedir. O halde diyebiliriz ki tasavvuf tarihinde bâtinî bilgiye verilen paye zaman zaman farklı bir mecra kaymıştır. Bu zemin kaymasının tarihî ve coğrafi koordinatları ile

²⁰⁶ Mehmet Ali Ayni, *Tasavvuf Tarihi*, 1.Baskı (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017), 39.

²⁰⁷ Süleyman Uludağ, *İslam Düşüncesinin Yapısı*, 8.Baskı (İstanbul: Dergah Yayınları, 2013), 131.

²⁰⁸ Aydın, *Ehl-i Sünnetin Bâtinîliğe Karşı Tutumu ve Bâtinîlik Kavramı*, 48.

²⁰⁹ Ahmet Ateş, "Bâtinîyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 1944), 338.

²¹⁰ Ayşe Atıcı, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Bâtini Hareket (Hasan Sabbah ile İlk Halefleri ve İran Nizârî İsmâîlîleri, 1090-1157)* (Yüksek Lisans, Ankara Üniversitesi, 2005), 188.

bâtınîliğin kadîm izdüşümlerini tesbit etmeye yönelik çabalar ile gnostik arasındaki ilişkinin ortaya konulması noktasında kendini göstermektedir. Şunu da belirtmek gerekir ki; çoğu zaman sûfilerin söz konusu aşırılıkları yok sayılarak ve onların makul ifadeleri esas alınarak, aslında sûfi söylemin nasıl olması gerektiğine işaret etmişlerdir.²¹¹

5. İslam Tarihi

Bâtınîlik, İslamiyet içinde kabul edilmiştir. Fakat bazı inançları nedeniyle “tekfir” edilmiştir. Bâtınîler bu süreç içerisinde kendilerini kabul ettirmek için farklı yöntemler kullanmışlardır. Bu çabaları onları çoğu zaman farklı konumlara itmiştir. Devletler de onları farklı şekilde değerlendirmişlerdir. Toplumda kendilerinin var olduklarını gösterme ihtiyacı sosyal rollerini etkilemiştir. Bâtınîlerin her dönemde başka devletleri ve her lisanda yeni itikadi mezhepleri olmuş ve eserlerini de bu dillerde vermişlerdir.²¹²

Emevi, Abbasi, Selçuklu ve Osmanlı devletlerinde Bâtınîler dâima sakıncalı olarak görülmüş takip ve imha edilmişlerdir. Bütün zulüm ve işkencelere, göç ve sürgünlere rağmen hareketin omurgası sağlam kalmıştır. Günümüzde de etkin dinsel ve siyasal bir aktördür. Bâtınî görüş Anadolu da dâhil olmak üzere tüm Ortadoğu’da izler bırakmış, yaşamın, toplumsal karar mekanizmalarının ortağı olmuştur. İslam’da devrimci, eşitlikçi, bölüşücü, katılımcı sosyal hareketlerin tarihi bakımından bâtinîlik, önemli bir role sahip olmuştur. İran’da Ehl-i Hak(Kakai) grubunun sosyal direnişi, tüm Ortadoğu coğrafyasını etkileyen Karmati ve Babai hareketlerinin temelinde Bâtınî inancı vardır. Hulul-tecelli, tenasüh, mehdi inancı, insan-ı Kamil, İmam, nur, akl-ı kül, nefis-i kül ve yaratılış efsanesi, kul-Hak arasındaki ilişkiler hakkındaki ortak görüş ve inanış, Bâtınîyye’nin esas unsurları olmuştur.²¹³

Bu başlık altında şunu da dile getirmek gerekir; bâtinîlik olgusunun toplumsal yapı içinde ele alırsak olumsuz bir algı oluşturmuş olsa da Alevilik üzerinden değerlendiren müellifler olumlu bakılması, daha kuşatıcı bakışa sahip olmayı beraberinde getirecektir. İslam kurallarının reforme edilmesi; özgür, adil insanı önde tutan, toplumsal, bilimsel, kültürel bir gelişmenin bunun neticesinde olacağını söylemişlerdir. İslam’ın Bâtınîliği düşman saydığını,

²¹¹ Mahmut Çınar, “XVII. Kelamî Anabilim Dalları Koordinasyon Toplantısı & Gnostik Akımlar ve Okültizm Sempozyumu”, “*Sûfilere Göre Bilgi Kaynağı Olarak Mârifet*” Adlı Tebliğin Müzakeresi” (Gnostik Akımlar ve Okültizm Sempozyumu, Malatya, 2012), 240.

²¹² Bulut, “e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi”, 250.

²¹³ Uluçay, *Bâtınîlik*, 21.

dışlayıcı bir tavır takındıklarından yakınanlar olmuştur. Aşık Veysel'in şu mısraları bu noktadan konuyu destekler niteliktedir:

“Kim okurdu kim yazardı

Bu düğümü kim çözerdi

Kurt kuzu ile gezerdi

Fikir başka başka olmasa.’’

Bu kıtaya yer vermekten maksat farklı fikirlere kuşatıcı bakış açısıyla bakanların varlığıdır. Fanatizm denilen ideolojik bir akımın öncüsü olmak bu tutumun en belirgin özelliğidir. Tarihte daha çok dinsel ve politik alanlarda görülmüş ve görülmeye devam edilmiştir.²¹⁴ Bu başlık altında son paragrafta yer verdiğimiz kuşatıcı söylem bu yönde olumlu bakanlarında olduğunu göstermek içindir. Yoksa İslam tarihi içerisinde Bâtınî fırkaların İslam’a yararı değil zararı olmuştur.

²¹⁴ Bahadınlı, *Anadolu Aleviliği-Bâtınîlik ve İslam Fanatizmi*.

C. İSMÂİLİLİĞİN İNANÇ TELAKKİSİ

İsmâili öğretisi felsefi doktrin açısından İslam dünyasında zengin ve köklü bir mezhep olarak bilinmektedir. Geniş bir coğrafyaya yayılmışlardır. Bunun bir örneği olarak Kahire’de kurdukları el-Ezher Medresesini İsmâili öğretinin ve davetlerinin merkezi haline getirmeleri ve propagandalarını uzunca sürdürmelerini delil olarak gösterebiliriz.²¹⁵ Bu da onların hem inanç anlayışlarını hem de davet metotlarını farklı coğrafyalara uygulandığını ve yaygınlık kazandığını göstermektedir.

İsmâiliyye mezhebi esasta, büyük ölçüde, yedi sayısının şark memleketlerinde taşıdığı kutsallık vasfına istinad etmektedir.²¹⁶ Alemin nizamını ve tarihi hadiseleri bile bu sayıya göre tertiplemişlerdir.²¹⁷

Yine onlar, farzın, sünnetin, şer’i hükümlerden alışveriş, icare, hibe, nikâh, talak, kısas ve diyet gibi hükümlerin sayısal bir karşılığının ve âlemde bir ölçüsünün bulunduğunu ileri sürmüşlerdir.²¹⁸

İslam tarihinde, genellikle tabiatüstü birtakım güçleriyle, sihir ve göz boyamacılıktaki maharetleriyle, amaçlarına ulaşmak için kullanmaktan çekinmedikleri her türlü terör faaliyetleriyle, dindeki birçok haramı helal sayan din telakkileriyle meşhur olan İsmâili dâîler ve esrarengiz davet teşkilatlarıyla tanınmaktadırlar.²¹⁹ İlk İsmâîlîler için dinin bâtınında gizli olan hakikatler tek bir Bâtınî ve gnostik düşünce sistemini oluşturmuştur. Genelde Şia özelde İsmâilliliğin gnostik akımlardan etkilendiğini yukarıda dile getirmiştik. Bulunduğu çevre itibarıyla de İsmâililiğin akımdan etkilenmemesi onulmaz bir durum olurdu. Çünkü Arap kültürü, Fars kültürü, Yunan kültürü ve Hint kültürü olmak üzere başlıca dört kültürün yaygın olduğu bir ortamdan bahsedilmektedir. Semavi dinler, Senevî ve Farisî inançlar gibi öğeleri barındıran Kadim Şark Medeniyetinin Mezopotamya izleri, eskiden beri çok eski medeniyet ve kültürlerin tesirinde olması da bu öğretiyi destekler niteliktedir.²²⁰

²¹⁵ Arayancan, *Haşhaşiler Efsaneler ve Gerçekler*, 13.

²¹⁶ Carl Brockelmann, *Tarihü’ş-Şuubi’l-İslamiyye* (Beyrut: Darü’l-İlm li’l-Melayin, 2012), 73.

²¹⁷ İrfan Abdülhamid, *İslam’da İtikadi Mezhebler ve Akaid Esasları*, trc. Mustafa Saim Yeprem, 2.Baskı (Ankara: TDV Yayınları, 2014), 55.

²¹⁸ Öz, “İsmâiliyye”, 128-130.

²¹⁹ Mehmet Ali Büyükkara, “İlam Araştırma Dergisi”, İsmaili Dâî ve Fatımi Da’vet/3/1 (ocak-Haziran1998): 9.

²²⁰ Yusuf Benli, “XVII. Kelamî Anabilim Dalları Koordinasyon Toplantısı & Gnostik Akımlar ve Okültizm Sempozyumu”, *Gnostisizmin Şia’nın İlk Oluşumuna Etkileri Meselesi* (Gnostik Akımlar ve Okültizm Sempozyumu, Malatya: İnönü Üniversitesi, 2012), 176.

İlk İsmâîlîler zaman ve sonsuzluk kavramları hakkındaki görüşlerini Helenizm ve Gnostisizm gibi akımlar ile İslâmiyet'ten önceki İbrahimi dinler ve Şia'nın gulat kesimlerinin bu konudaki fikirlerini mezc ederek oluşturmuşlardır. Bu sistem temelde insanlık tarihi ile ilgili bir döngüsel bakış açısı ve evren anlayışından ibaret olduğunu görüyoruz.²²¹

Büyük Selçuklu topraklarında gelişme gösteren Bâtınîler'in doktrin ve inanışları İsmâîli mezhebinin çeşitli fırkalara ayrılması ile politika ve doktrin anlayışı bakımından değişim süreci içine girmiştir. Bâtınîliğin doktrin anlayışında en belirgin ilk ayrım, zahir ve bâtin ayrımında kendisini göstermiştir. Bâtınîlikte zahir ve bâtin ilişkisi zamana ve mekâna göre farklılıklar göstermiştir. Bâtınîlik, Hasan Sabbah ile yeni bir anlayışın içine girmiştir. Fâtımîlerin yıkılması ile Yemen'de ve Hindistan'da kurulan "Müsta'li İsmâîlîleri" Fatımî İsmâîli anlayışının büyük bir kısmını muhafaza etmiştir. Tayyibbî İsmâîlîleri de Fatımî İsmâîlîlerin'in dinî kurallarını ve anlayışlarını benimseyerek zahir ve bâtinin birbirine eş değerde olduğunu savunmuşlardır.²²²

İsmâîli mezhebinin yaptığı te'viller ve kendilerine ait kaynakları İslamiyetin içinde yer almaktadır. İsmâîlilik tarafından büyük ölçüde yararlanılan bâtinî te'vilin amacı, gerçek manevi hakikatı ortaya çıkarmak için gizli olanı aşikâr kılmaktır. Tev'il onlar için, zahir ya da dış görünüşten, bâtından gizlenen orijinal düşüncelere doğru yapılan bir yolculuk olmuştur. Kısacası, zahirden bâtına, şeriattan hakikate ya da tenzilden te'vile geçiş, peygamberin getirdiği kitabın lafzından gerçek anlamına ve sembolden sembolize edilenin kendisine geçişini gerektirir düşüncesini savunurlar. Ancak İslam'ın toplumsal kimliğinde Şii gruplarının büyük çoğunluğu şaşırtıcı bir şekilde te'vili desteklerken, tenzili ihmal etmişlerdir.²²³ Bu algı ileriki süreçte İslamiyete büyük zararlar vermiştir.

İsmâîliyye fırkasının birçok kolu olduğu için farklı sirkülasyonlar neticesinde değişik inançlara sahip olmuşlardır. Hatta bazıları İslamiyetten dışarı çıkmıştır. Örnek vermek gerekirse, Hakimiyye kolu Tanrı'nın, İmama hulul ettiğine inanır ve bu sapık fırkanın kalıntılarına Kuzey Afrika, Pakistan ve Hindistan'da rastlandığı bilinmektedir.²²⁴ Bunun gibi İsmâîlilik inanç doktrini içinde daha birçok örnek verilebilir.

²²¹ Muzaffer Tan, "EKEV Akademi Dergisi", Erken Dönem İsmaililik ve Temel Görüşleri/39 (2009): 25.

²²² Aydın, *Ehl-i Sünnetin Bâtınîliğe Karşı Tutumu ve Bâtınîlik Kavramı*, 86.

²²³ Farhad Daftary, *İsmâîlîler Tarih ve Kuram*, trc. Ercüment Özkaya (Ankara: Rastlantı Yayınları, 2001), 169.

²²⁴ Muhammed Ebu Zehra, *İslam'da Siyasi, İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, ed. Mevlüt Karaca, trc. Abdulkadir Şener v.dğr., 1.baskı (İstanbul: Hisar Yayınevi, 2011), 303.

Genel olarak söylenebilir ki İsmâîli anlayışın temelinde bâtınî ve zahiri anlayış yatmaktadır. Ebedi hakikatleri içeren dinin bâtınî yönünün değişmeyeceğini savunurlar. Ve bu hakikatlerin havas yani sadece İsmâîlîler için mümkün olduğunu düşünürler. İsmâîli olmayan avam kesimin ise dinin sadece zahiri manalarını anlayabileceklerini söylemişlerdir.²²⁵

Şimdi İsmâîli mezhebinin inanç telakkilerini biraz daha irdeleyerek ele almaya çalışalım.

1. Allah Tasavvurları

İsmâîlîler Allah'ın zatının; vehim, düşünce ve akıldan daha üstün olduğuna inanmışlardır. Onlara göre Allah, sıfatların sınırlarını aşar.²²⁶ İşte İsmâîlîlerin ulûhiyyet anlayışı, Allah'ı her türlü teşbihten, tecsimden ve ta'tilden uzaklaştırma usulüne dayanmaktadır. Bu anlayış, vücut kavramının bile Tanrı'nın isim ve sıfatlarından uzak tutulacak kadar mutlak bir olumsuzluğa götürmektedir. Zira İsmâîlîlerin düşüncesine göre 'vücut' kavramının kendisi dahi yaratılmış bir ifadedir. Bu nedenle onlara göre Tanrı, varlık veya yokluk ile nitelendirilmemelidir. Varlık kavramı, hiçbir şekilde ona nispet edilmemelidir. Onlara göre Allah zaman, mekan varlık ve yoklukla nitelenemez. Bu durum Onlar için diğer kelâm ekollerince Tanrı hakkında kabul edilen tüm ilahi vasıflar için de geçerlidir. İsmâîlîler, tüm bu vasıfları Allah'a teşbih ve ta'til anlamları yükleyeceği düşüncesine binaen kökten reddetmişlerdir.²²⁷ İsmâîlîlerin bu yaklaşımı, birçok grubun zihninde inkârcı oldukları veya düalizme inandıkları şüphesine zemin hazırlamıştır. Bu şüphe, Eş'ari ve İsnâaşeriyye gibi diğer Kelâm ekollerince açıkça dillendirilmiştir. Bunlar arasında Ebû Hâmid el-Gazzâlî (ö.505/1111) de bulunmaktadır. Nitekim o Bâtınîlere reddiye olarak yazdığı *Fedâîhu'l-Bâtınîyye* adlı eserinde bu konuya dair şöyle söylemektedir:

“İsmâîlîlerin Tanrıyı reddettikleri veya zaman açısından başlangıçları olmayan ancak birinin diğerinin nedeni olduğu iki ilaha inandıkları hakkında İslam fırkaları tarihçileri arasında söz birliği vardır. Neden/illet olarak gördüklerinin ilkinin es-sâbık, ma'lûl/sonuç olarak gördükleri ikincisini ise et-tâlî olarak isimlendirmektedirler. Bazen 'akıl' olarak da isimlendirdikleri 'sâbık'ın alemleri bizzat kendisi değil de nefis olarak isimlendirdikleri tâlî'nin

²²⁵ Ahmetoğlu, *Mezhepler Tarihinin* 200'ü, 133.

²²⁶ Meşkur, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, 260.

²²⁷ Ramy Mahmoud, *Fatımiler Dönemi İsmaili İnanç Sistemi* (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019), 34.

*aracılığıyla yarattığını iddia etmektedirler. Onlara göre ilk olan, eylemleri açısından eksiksiz ve tam iken, ikincisi ma'lûl olması cihetiyle nakıstır. Çoğu kez de avâmın zihnini Kur'ân ayetleriyle bulandırırılar''.*²²⁸

Bu alıntılanan kısım da gösteriyor ki İsmâîlîler Allah tasavvuru noktasında eleştirilere ve dışlanmalarına sebebiyet vermiştir. İsmâîlîler Allah'ın varlığına ilişkin bazı deliller öne sürmüşlerdir. Bu noktada en fazla başvurulacak kaynak Kirmani'nin düşünceleri olacaktır. O eserinde şu delillere yer vermiştir.

1.1. İllet-Malul Delili

Kirmânî herhangi bir şey hakkında bilgi edinmek için üç yöntem ileri sürmüştür. Birinci yöntemini; kulak, burun, dil, göz ve tenden oluşan beş duyu aracılığıyla elde edilen bilgi olarak ifade etmiştir. Bu yöntem, eşyanın hakikatının anlaşılmasında başta dikkate alınan yöntem olmuştur. İkinci yöntem, akıl yöntemidir. Bu yöntem hissiyatın gerektirdiği önerme bilgilerin elde edildiği yöntemidir. Üçüncü yöntem ise burhan ve istidlal yöntemidir. Bu yöntem akıl ve duyuların toplandığı yöntemidir. Tanrı'yı tanımak için bu yöntemleri tatbik ettiğimizde Tanrı'nın sadece duyularla algılanabilecek bir şey olmadığı gibi sadece akılla da keşfedilebilecek bir varlık olmadığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle burhan ve istidlal olan üçüncü yöntemle onu tanımamız zorunluluk halini almıştır. Kirmânî bu konuda şöyle demektedir: “Yaratıcının duyularla hissedilecek bir keyfiyet sahibi veya akılla kavranabilecek bir özellik olmaması nedeniyle varlığını ispatlamanın yegâne yolu, en büyük şahit olan sanatından elde edilecek ve akıl ile duyular tarafından kabul edilecek kanıtları sunmaktır”. Daha sonra illet delili metoduyla yaratıcının varlığının ispatına yönelik Kirmânî, söz konusu delili şu sözlerle açıklamaktadır: “Bu âlem, farklı boyutlarıyla birlikte arka planında bir nedeninin var olmasını gerektirir. Bu illet de kesin bir şekilde ma'lûlden farklı olmalıdır. Etrafımızda gerçekleşen birçok şey buna delalet etmektedir. Örneğin değirmenin hareketi değirmenin dışında bir şeydir. Canlıların hareket sebebi de canlıların dışında bir şeydir. Zira eğer hareket sebepleri kendileri olsaydı sürekli bir hareket içerisinde olmaları gerekirdi. Ayrıca illet değil, kendileri olurlardı ve onları asla hareketsiz göremezdik”.²²⁹ diyerek Allah'ın varlığını delillendirmiştir.

²²⁸ Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-Gazali, *Fedâihu'l-Bâtuniyye*, trc. Abdurrahman Bedevi (Kuveyt: Müessesetu dâri'l-kutubi's-sekâfe, t.y.), 38.

²²⁹ Kirmani, *el-Mesâbih fî ispati'l-imame*, trc. Mustafa Galib (Beyrut: Dâru'l-muntazar, 1996), 27.

1.2. Âlemin Cismaniyeti Delili

Bu delil, âlemin cisim olması ilkesinden hareketle ortaya çıkmış ve açıklanmıştır. Şöyle ki; âlem şekil ve biçim açısından farklı parçalardan oluşmuştur. Nitekim yıldızların yer ve havadan farklı şekil ve hareketi vardır. İnsanların şekli, hava ve feleğin şeklinden farklıdır. Ancak kâinatta, tüm bu farklılıklara rağmen mükemmel bir uyum görülmektedir. Tıpkı bütünü ile ağaçtan olmasına rağmen farklı parçalara ve farklı desenlere sahip olan kapı misali birbiri ile sorunsuz bir bağlantı içerisinde. Tüm bu parçalar bitişik olmakla birlikte farklı yapıya sahiptir.²³⁰ İşte bu farklı parçaların farklı fonksiyonları ahenkli bir uyum içerisinde yerine getirebilmeleri, arka planda bir yaratıcı olduğunun kanıtını teşkil eder, kanaatine varmışlardır.

1.3. Farklı Dillerin Varlığı Delili

Bu delil, her ne kadar farklı bir hareket noktasından açıklansa da bir önceki delille benzerlik göstermektedir. Bu çıkış noktası da etrafımızda şahit olduğumuz dillerin farklılığı hususudur. Nitekim Arapça, Farsça, İbranice vb. farklı dillerin tümü farklı da görünse dil kendini ifade eden harflerden oluşmaktadır. İnsan, soyut veya somut âleme dair duygularını ifade etmek istediğinde şüphesiz dilin iç fonetik kurallarına uygun olarak bu harflerle arzusunu ifade edebilmektedir. Bu oluşumu ve dizimi bireyin kendisinin yapmış olması düşünülemez. Aksine arka planda bu sistemin kurucusu vardır düşüncesine vardılır.²³¹

1.4. Etken ve Edilgen Delili

Dış âlem, her an gözlemlediğimiz üzere sürekli bir değişim ve dönüşüm içerisinde. Bu da âlemin etkilenmeyi kabul ettiğini göstermektedir. Etkileşim ise değişim ve dönüşüm içerisinde olanın belirtisi ve özelliğidir. Değişim ve dönüşümü kabul etmeyenlerin özelliği ise etkinin çıkış noktasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla geces, gündüzü, güneşi ve ayı ile sürekli değişim geçiren bu âlem, edilgendir. Edilgen oluşunun kesinleşmesi, âlemin etken oluşuna engeldir. Dolayısıyla fail olan bir yaratıcının varlığı kesindir düşüncesi baş gösterir.²³²

²³⁰ *el-Mesâbih fî ispatî 'l-imame*, 28.

²³¹ *el-Mesâbih fî ispatî 'l-imame*, 30.

²³² *el-Mesâbih fî ispatî 'l-imame*, 30.

1.5. Beş Duyu Delili

Kirmânî bu delilde insanın beş duyu organını hareket merkezi olarak kabul eder. Ona göre kâinattaki bütün nesneler beş duyu organımızla algılanmaktadır. Varlık âlemindeki her şey beş duyumuza hitab eder. Bu algılama ameliyesi de algılayan, algılanan ve algının kendisi olmak üzere üç ana unsurdan oluşmaktadır. Akıl açısından bakıldığında her zaman algılayan algılanandan üstün kabul edilir. Bilinen beş duyu organımız algılama yetilerine rağmen muhdestir. Muhdis yani bir şeyi varlık âlemine çıkaran ise Tanrı'dır. Hadisin varlığı da Muhdise bağlıdır. Dolayısıyla Tanrı'nın varlığı kesinlik kazanmıştır.²³³

1.6. Nesnelerin Özgünlüğü Delili

Bu delilde Kirmânî, nesnelerdeki özgünlük boyutunu çıkış noktası olarak görmüştür. Etrafımızda tanık olduğumuz nesnelerin tümü akıcılık, saydamlık, incelik, aydınlık ve karanlık gibi vasıflar açısından biri diğerine göre kendine özgü vasıflar taşımaktadır. Örneğin yıldız, parlaklık ve şekil vasfını barındırırken su ise akışkanlık ve rutubet vasfını taşımaktadır. Kirmânî'nin varsaydığı gibi eğer gerçekten kendisine şekil ve vasıf veren bir yaratıcı olmayıp âlem kadim olsaydı ateş de akıcı ve rutubetli olma hususunda sudan geri kalmazdı.²³⁴ Yani hiçbir yaratılan nevi şahsına münhasır vasıflara sahip olmazdı. Birinin özelliğinden diğeri daha farklı yararlanırdı.

1.7. Zıtların Birliği Delili

Kirmânî *Rahetu'l-akl* adlı eserinde Allah'ın varlığa muhalif olduğuna dair delili derinlemesine ele almıştır. O, varlık âleminde müşahade ettiğimiz üzere birçok zıt nesnelerin var olduğunu ve normalde zıt şeylerin birbirini kabul etmemesinin doğalarında var olmasına rağmen kâinatta zıtların bir arada var olmaya devam ettiğini ve birinin diğerine üstünlük kurup yok etmediğini, hepsinin de varlık âleminde kendilerine yer edindiğini ifade etmiştir. Bu verilerden yola çıkarak zıddının varlığıyla varlık âleminde çıkan zıtların varlık âleminde varlığını sürdürecektir. Bu alışlagelen duruma aykırılık teşkil etmesini sağlayan bir etkenin

²³³ *el-Mesâbih fî ispatî'l-imame*, 31.

²³⁴ *el-Mesâbih fî ispatî'l-imame*, 32.

var olduğunu ve bu etkenin de Tanrı'nın kendisi olduğunu dile getirmiştir.²³⁵ Bu zıtların bir arada bulunmasını sağlayan Tanrı'dan başkası olamazdı.

Bu nesnelerin her birinin özgün vasıflarda oluşunun arkasında bir yaratıcının varlığı hakikati gizlidir. Eğer bu vasıfları bir arada tutan yaratıcı olmasaydı tüm nesneler maddenin dört halinden ibaret olurdu. Durumun böyle olmadığı aşikârdır. Dolayısıyla âlemin bir yaratıcısı vardır. Böylece yaratıcının varlığı kesinlik kazanmıştır.²³⁶

1.8. Akıl ve Fıtrat Delili

Allah insanları kulluk ve tevhit fıtratı üzerine yarattığını bununla birlikte kendisini tanıması için yerde ve gökte; güneş, ay, yıldız, gece ve gündüz gibi inancını destekleyecek birçok kanıt sunduğunu ifade etmiştir. Bu delil aslı itibarıyla Allah'ın varlığının delillerinden hudûs deliliyle benzerlik göstermektedir. Ancak aradaki fark ise Kâdî Nu'mân'ın ayetlerden ve âlemin müşahedesinden yola çıkarak elde edilmesidir.²³⁷

2. Nübüvvet Tasavvurları

İsmâililik için nübüvvet önemlidir. Peygamberin nefsi küllinin mazharı olduğu inancından dolayı peygamberleri de imamlar olarak kabul etmişlerdir. Peygamberin zahir âleminin hakimidir ve onun vesilesiyle şariat güç kazanır demişlerdir. Peygamber ve şariatının olmadığı hiçbir dönemin olmadığını dile getirmişlerdir.²³⁸

Yeryüzü âlemine din getirmiş olan yedi peygamberi bulunduğunu bunların her birine nâtık adı verildiğini kabul etmişlerdir. Yedi peygamberin Âdem, Nuh, İbrahim, Musa, İsa, Muhammed ve Muhammed et-Tamim b.İsmail olduğunu söylemişlerdir. Her iki nâtık peygamber arasında yedi adet sâmit peygamber vardır. Sâmitleri daha aşağı tabaka takip eder ki bunlar da yedi ya da on iki esasına göre hizalanmışlardır. Bunları davet liderleri olarak kabul ederler. Birincileri huccet adını, diğerleri ise sıradan tebliğciler olup dâî ismini alırlar. Sâmit

²³⁵ Hamidüddin Ahmed b. Abdullah el-Kirmani Kirmani, *Rahetu'l-akl*, trc. Muhammed Kamil Hüseyin (Kahire: Dâru'l-fikri'l-Arabiyyi, t.y.), 38.

²³⁶ Mahmud, *Fatimiler Dönemi İsmaili İnanç Sistemi*, 35-39.

²³⁷ Kadî Nu'mân, *Kitabu't-tevhîd*, 40b,41a.

²³⁸ Hacı Nasireddin Tusi, *Kavaidü'l-Akaid* (Beyrut, t.y.), 114-116.

peygamberlerin her yedilik grubu önceki nâlık peygamberin dinini yerleştirip sağlamlaştırmak, gelecek nâlık peygambere de ortam hazırlamakla meşgul olunur düşüncesindedirler.²³⁹

İsmâîlîlere göre Ulu'l-Azm altı peygamberin dönemleri vardır. Âdem(a.s.)'in döneminin imamı Şit, Nuh(a.s.)'in döneminin imamı Sam, İbrahim(a.s.)'in döneminin imamı İsmail, Musa(a.s.)'in döneminin imamı Harun(a.s.), İsa(a.s.)'in döneminin imamı Şem'un, Hz. Muhammed(s.a.s.)'in döneminin imamı Hz. Ali olarak kabul etmişlerdir.²⁴⁰ Görüldüğü üzere nübüvvet tasavvurları imam anlayışları ile ortak zeminde nakledilmektedir.

“Bu, iyi belirlenmiş ve sanatkârane bir terkible biri diğerini takip eden bir otoritedir. Bu otoritenin muhtelif derecelerinde, peş peşe gelen merhalelerinde ilahi ruh tecelli eder. Yaratılışın başlangıcında bu ruh gittikçe parlayan ve kemali artan bir şekil içinde insanlığa zahir olur. Külli aklın periyodik devreden bu görünümünü izhar eden her şahıs, zamanı gelince ortaya çıkar ve kendinden öncekinin fonksiyonunu tamamlar.”²⁴¹

3. İmamet Anlayışları

Fâtımîlik öncesi dönemde İsmâîlî imamet anlayışı, temelde Muhammed b.İsmail'in Mehdi-Kaim olarak ricat etmesi fikri üzerine inşa edilmiş ve tarih anlayışı dahil, tüm öğretilerini bu esas çevresinde ortaya koymuştur.²⁴² İlk İsmâîlîliğin yapısı, örgütlenmesi ve hiyerarşik yapısı hakkında pek bilgi bulunmamaktadır. Gizlenme dönemi boyunca davetin liderliğini Muhammed b. İsmâîl'in hüccetleri veya gizli imamlar denilen merkezi bir liderlik tarafından yürütüldüğü bilinmektedir. Davet bu merkezi önderliğin görevlendirdiği dâîler tarafından farklı bölgelerde yürütülmüştür. Bunların her biri bu davetin farklı bir yönünü temsil etmişlerdir.²⁴³ Muhammed b. İsmail'in imametini benimseyen bu grup, Muhammed'den sonra işleri gizlice yürüten ve dâîlerini açıktan tebliğ ile vazifelendiren imamlarının bulunduğunu kabul etmektedir. İmamlarla ilgili hükümlerin yedi, nakiplerinin hükmünün ise on iki sayısı üzere olduğunu ifade etmektedir. Bu grup, gizli imamlar döneminden sonra imâmetin Mehdî-

²³⁹ İrfan Abdülhamid, *İslam'da İtikadi Mezhebler ve Akaid Esasları*, trc. Mustafa Saim Yeprem, 2.Baskı (Ankara: TDV Yayınları, 2014), 55-56.

²⁴⁰ Gülpayigani, *Kelamî Mezhepler ve Fırkalar*, 85.

²⁴¹ Ignaz Goldziher, *İslam'da Fıkıh ve Akaid*, trc. İlhan Başgöz, 1.baskı (Ankara: Ardıç Yayınları, 2005), 239.

²⁴² Cafer b.Mansur el-Yemen, *Kitabü'l-Keşf*, trc. Mustafa Galib (Beyrut: Darü'l-Endelüs, 1984), 27.

²⁴³ Kiraz, *Gazzali'nin Bâtınîlik Eleştirisi*, 16.

Billâh ile el-Kâim Biemrillâh ve evlatlarından nas ile tayin edilenler vasıtasıyla devam edeceğine inanmışlardır.²⁴⁴

İsmâîlîlere göre imametın aşağıda belirtilen dört merhalesi vardır:

1.Mukim İmam: Nâtık peygamberi gönderecek kimsedir. Bu, imametın en yüksek derecesidir. Buna “Rabbu’l-Vakt” da demişlerdir.

2.Esas İmam: Bu imam peygamberlerin vasisi, halifesi, sırlarının emini ve yardımcısıdır. Mustekar İmamların silsilesi bu soyundan devam eder inancı vardır.

3.Müstekar İmam: Bu imam, kendisinden sonraki imamları belirleyen imam olduğu bilinir. Onlara göre imamın seçimi birincisi veraset ile ikincisi de Mustekar imamın atamasıyla beraber iki şekilde gerçekleşir.

4.Müstevdi İmam: Bu vasıfta olan kişi Mustekar imam niyabetinde imamet işleriyle ilgilenir, ama kendisinden sonra imam belirleme hakkı yoktur. Bu vasfa sahip imama “Naibu’l-İmam” da denilmektedir.²⁴⁵ Bu dört aşama İsmâîlîler nezdinde bir hiyerarşik otoriteye karşılık gelmektedir.

İmamın emr aleminin mazharı ve imamın hücceti akl-ı evvelin mazharı olduğuna inanmışlardır. Peygamberin nefs-i küllinin mazharı olduğundan dolayı peygamberi aynı zaman da imam olarak kabul etmişlerdir. Onlara göre imam; hakim, bâtın aleminin hakimi ve başkalarının muallimidir. Kimse imamların vasıtası olmadan Allah hakkında gerekli bilgiye ulaşamaz.²⁴⁶ İmamlarını insanüstü varlık olarak görmüş; onları peygamberlerden üstün tutmuşlardır. Hatta onları, insanların ömürlerini ve ecellerini bilen ilahlar gibi telakki etmişlerdir. Onlara göre, hiçbir şey imamlara gizli değildir; imamlar, bütün dünyaya maliktirler; bütün mahlukata hakimdirler. Kâinatın, onların heybet ve kudretinin şiddetinden titrediğine inanırlar. Melekler de tıpkı peygamberler gibi onlara tabii olurlar. Hiçbiri imamlara denk değil

²⁴⁴ eş-Şehristani, *el-Milel ve’n-Nihal*, 254-257.

²⁴⁵ Gülpayigani, *Kelamî Mezhepler ve Fırkalar*, 85-86.

²⁴⁶ Gülpayigani, *Kelamî Mezhepler ve Fırkalar*, 84.

anlayışı hakimdir.²⁴⁷ İşte böylece başlangıçtaki masum imam görüşü zamanla gelişerek Allah'ın yeryüzündeki vekili hatta bazen kendisi olduğu inancına dönüşmüştür.²⁴⁸

Onlara göre imamların masumluluğu; hata olan şeylerin diğer insanların yapması caiz olmadığı halde imamlar yapabilir. Çünkü onlarda, yollarını aydınlatan ilim vardır düşüncesi hakimdir. ²⁴⁹Şunu da belirtmek gerekir ki Şia'yı savunanlar imamet ümmet kavramı ile özdeşleştirmişlerdir. Onlara göre imamet, ümmetin hedefe doğru hidayetini sağlar. Ümmetin imametsiz olamayacağı fikri hakimdir. Ümmetin üyesi olan her insanın toplumun rehberliği karşısında sorumluluk duymaları ve ona teslim olmaları gerektiğini dile getirirler.²⁵⁰

İmamet anlayışları hakkında Şii bilgin ve muhaddis el-Kuleyni (ö.329/941), “*el-Kaфі*” eserinde birçok başlık altında bu konuya yer vermiştir. Konuyu daha iyi pekiştirmek için bu rivayetlerin birkaçına yer vereceğiz. Mesela “İmamlar Bir Şeyi Bilmek İstedikleri Zaman Onu Bilirler”, başlığı altında Cafer es-Sadık’tan şu rivayette bulunur: “İmam, bir şeyi bilmek isterse bilir.” Bir başka rivayette ise Ebu Basir, Cafer b.el-Bakır’ın şöyle söylediğini bildirir: “*Ne zaman gaib olacağını ve ne olacağını bilmeyen imam, mahlûkat üzerine Allah'ın bir hücceti olamaz.*”²⁵¹ İşte bu rivayetlerimamlar hakkındaki inançlarını bir nebze olsun ortaya koymaktadır. İsmâîlilerin imamlar hakkındaki aşırılıkları mevcuttur. İmamların insanüstü varlık oldukları inancı, peygamberlerden üstün oldukları, gaybı bildikleri, hatta imamlarla ilahlar arasında hemen hemen hiçbir fark kalmadığı düşünceleri bu kanıyı destekler niteliktedir.

İsmâîlilerin imamet anlayışlarında takıyye inancının varlığını görmek mümkündür. Onlar imâmeti mestur veya gizli imamlara sevk ettiğini belirtmişlerdir. Bu sebeple takıyyenin en aşırı hali İsmâîliyye’de görülmektedir. Gizlilik devrinde yani mestur imamlar döneminde takıyye sayesinde teşkilatlarını disiplinli bir şekilde tanzim etmişlerdir. Başlangıçta, can korkusundan benimsenen takıyye inancı, daha sonraki süreçte mezhebî inançlarını ve siyasî iktidarlarını gizlice yayabilme gayesiyle kullanılmıştır.²⁵²

²⁴⁷ İhsan İlahi Zahir, *Şia'nın Kur'an İmamet ve Takıyye Anlayışı*, trc. Sabri Hizmetli - Hasan Onat (Ankara: Afşaroğlu Matbaası, 1984).

²⁴⁸ Yaşar Kutluay, *Tarihte ve Günümüzde İslam Mezhepleri*, 1.baskı (İstanbul: Pınar Yayınları, 2003), 134.

²⁴⁹ Ebu Zehra, *İslam'da Siyasi, İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, 2011, 61.

²⁵⁰ Ali Şeriatî, *Ümmet ve İmamet*, trc. Ahmet Sait, 3.Baskı (Ankara: Fecr Yayınevi, 1997), 38.

²⁵¹ Ebu Cafer Muhammed b.Yakup el-Kuleyni, *Usul-u Kaфі*, trc. Vahdettin İnce (Daru'l-Hikem, 2002), 1: 258,285.

²⁵² Avni İlhan, “Takıyye, Doğuşu ve Gelişmesi”, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi/2 (1985): 168-169.

Verilere göre günümüze kadar imamlık silsilesini getiren İsmâiliyye'nin Ağahan kolu olmuştur. Ali b.Ebi Talip ile başlayıp, Kerimşah b. Ali b.Muhammed (ö.612/1215) ile devam eden bir silsiledir. İsmaililer korkudan imamlarının gizli kaldığını ve propagandalarını gizli yürüttüklerini söylemişlerdir.²⁵³

İsmâîlîlerin bir kısmı onun imametini başkasına geçmeyip Muhammed b.İsmail'de kaldığını ve onun gıyabetten sonra geri döneceğini iddia etmişlerdir.²⁵⁴

Edinilen bilgiler gösteriyor ki imamet makamının İsmâîlîlerde yeri önemlidir. Bazen Nübüvvetten bile üstün bir yere sahip olmuştur. İmamların soy, fazilet, ismet, takıyye ve bilgi yönleri onların konumunu yüceltmıştır. İsmâîlîliğin inanç esaslarının temelinde yer etmiştir.

4. Gaybet ve Mehdi-Mesih Anlayışları

İnsanlar zorda ve darda kalıp hiçbir maddi yardımın gelmesinin imkânsızlığını gördükleri zaman, yaşama arzu ve ümidini diri tutmak için, Tanrı'ya yönelmişler ve ondan yardım dilemişlerdir. O'nu kendilerinin kurtarıcısı olarak kabul etmişlerdir.²⁵⁵ Ancak daha sonraki süreçte dünya meşgaleleri kişiyi Allah'tan uzaklaştırır ve kişi musibet anında Allah'a yakınlaştırmak için bir kurtarıcı inancını kendi içinde içselleştirir. İşte bu anlayış kişiyi mehdi-mesih inancını benimsemeye sevk eder. İlk İsmâîlîler var olan bilgi kuramının, kozmoloji anlayışının merkezine mehdiyi ve onunla ilgili kavramları yerleştirmişlerdir.²⁵⁶

Gaybet kelimesi sözlükte beşerî duyularla algılanmamak, gizlenmek ve gözle görülmemek anlamlarına²⁵⁷ gelmektedir. Çeşitli zümreler tarafından farklı ıstılah anlamları yüklenen gaybet kelimesi, Şîa'ya göre bir kimsenin insanlar arasından soyutlanarak, duyular algısının dışında olması, insanlara görünmemesi ve gizlenmesi şeklinde ifade edilmektedir.²⁵⁸

²⁵³ Hüseyin Atay, *Ehl-i Sünnet ve Şîa*, 1.Baskı (Ankara: A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983), 112.

²⁵⁴ *İslam Kelamû ve Mezhepleri*, 231.

²⁵⁵ Atay, *Ehl-i Sünnet ve Şîa*, 120.

²⁵⁶ Şaban Ali Düzgün - Tuğba Günel, ed., *Dini Düşüncede Gelenek,Dönüşüm ve Gelecek* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017), 75.

²⁵⁷ Ebü'l-Fazl Cemâleddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali El-Ensâri İbn Manzur, "Lisanü'l-Arab", *Gaybet* (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, 2005), 36:3321.

²⁵⁸ Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, "Kelamî Terimleri Sözlüğü" (Ankara: İsam Yayınları, 2017), 100-101.

İslâm tarihinde gaybet düşüncesi ilk olarak Abdullah b. Sebe'nin, Hz. Ali hakkında onun ölmediğini, gizlendiğini ve geri dönüp yeryüzünü adaletle dolduracağını iddia etmesiyle ortaya çıkmıştır. Şîi Abdullah b. Sebe'nin Hz. Ali hakkında, onun ölmediği, geri döneceği, kâim mehdî olduğu ifadeleri İslâm toplumunda görülen ilk mehdî inancı olarak zikredilmektedir. İsmâiliyye gibi daha çok Şîi zümrelerde görülen, beklenen mehdî inancı, Şîa'nın özellikle İmâmiyye mezhebinde iman esaslarından biri olarak kabul edilmekte ve Hasan el-Askerî'nin gaib oğlu Muhammed b. Hasan'ın beklenen mehdî olduğu iddia edilmektedir.²⁵⁹

İlk düşünceyi Abdullah b. Sebe atmış olsa da farklı durumlarda bu inanca yöneltmiştir. Bunun sebebi ise Kur'an-ı Kerim'i anlama metodunun eksikliğidir. Ayette :“Ey İsa! Ben seni öldürüp, seni nezdime yükselteceğim, seni o inkarcılardan arındıracağım ve sana tabi olanları kıyamet gününe kadar inkar edenlerden üstün kılacağım...”(Al-i İmran 3/55) nakledilmiştir. İşte bu ayette geçen katıma yükselteceğim ibaresi milleti farklı yorumlara iten temel saik olmuştur. Yahudilikle başlayan Hıristiyanlık ile yükselen mehdî-mesih inancı zihinlerde yer etmiştir. Onlara göre Hz. İsa(a.s.), Yusuf Neccar'ın oğludur. Kuran-ı Kerim, İsa'nın babasız olduğunu söyler. Bu söylem ise, ta'limi bir babasının olmadığını yani ona ilim öğrettiğini onu eğiten bir öğretmenin bulunmayışı anlamına geldiğini²⁶⁰ söylemişlerdir.

Mehdî kelimesi ise, sözlükte doğru yolu bulmak, yol göstermek, rehberlik etmek anlamındaki, “ هدى ”kökünden türetilen bir sıfat olup, hidayete erdirilen anlamına gelmektedir.²⁶¹ İstilah anlamı ise, ahir zamanda, ortaya çıkıp zulümle dolan yeryüzünü hak inancı ve adaletle dolduracak kurtarıcı olarak tarif edilmiştir.²⁶²

Şîa fırkalarının, Müslümanların ve özellikle Sünnilerin üzerindeki tesirini en bariz şekilde, Mehdilik nazariyesinde ve onun bir benzeri olan İsa'nın gökten inişine inanmakta olduğunu söyleyebiliriz. Yukarıda da değindiğimiz gibi bu inanca iten temel saik Kur'an-ı Kerim'de geçen ayetleri farklı şekilde te'vil etmeleridir.²⁶³ Bunun yanında diğer bir neden ise peygamberler tarafından oluşturulan nur halkalarının mevcut olduğu görüşüdür. Nur

²⁵⁹ Ebü'l-Abbâs Abdullâh b. Muhammed b. Abdillâh el-Enbârî, *Mesailü'l-İmame*, trc. Joseph van Ess (Beyrut, 1971), 23.

²⁶⁰ Meşkur, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, 74.

²⁶¹ Ebü'l-Fazl Cemâleddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali El-Ensârî İbn Manzur, “Lisanü'l-Arab”, *Gaybet* (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, 2005), 51: 4638.

²⁶² Topaloğlu - Çelebi, “Kelamî Terimleri Sözlüğü”, 208.

²⁶³ Atay, *Ehl-i Sünnet ve Şîa*, 116.

halkalarının ilki Hz. Âdem(a.s.), sonuncusu Hz. Muhammed(s.a.s)'dir. Onlara göre, nur halkasını devam ettirecek ve tamamlayacak olan imamlardır. Halen hayatta olan İmam Mehdi aracılığıyla zamanımızda bu nur hem alemi, hem tüm insanlığı, hem ümmeti aydınlatmakta onlara yol göstermektedir demişlerdir.²⁶⁴ Yine onlara göre mehdi, doğru yola iletendir. Geçmiş nesillerde ortaya çıkmadıysa bile mutlaka çıkacaktır. Mehdi çıkıp, kötülük ve zulmün kol gezdiği yeryüzünü adaletle doldurmadıkça kıyamet kopmayacak düşüncesi hâkimdir.²⁶⁵ İşte bu inanişaya sahip olan bir grup da ayetlerin zahirinden çok bâtınıyla ilgilenen İsmâîlîlik olmuştur.

Muhammed b. İsmâîl'in imâmetini benimseyen ve yediciler olarak bilinen İsmâîlîlere göre Muhammed'den sonra işlerini gizli olarak sürdüren ve dâîlerini açık bir şekilde görevlendiren gizli imamlar dönemi başlamaktadır. Yeryüzünün aşikâre bilinen veya gizli olan bir imamdan hali kalması mümkün değildir. Onlar, imam zâhir ise hücceti gizli, imam gizli ise hücceti ve dâîlerinin zâhir olması gerektiğini savunmuşlardır.²⁶⁶ İsmâîlîlikte, mehdi diye algılanan şahsiyetler, neredeyse Allah'ın gizli bilgilerini bilen, ondan doğrudan alan, onunla ilişki kurabilen bir şahsiyete büründürmüşlerdir. Muhammed b. İsmail'in Lahutiliği ve Nasutiliğinden bahsedilmiştir. Burada gnostisizm ve Hermes kültürünün önemli izleri görülmektedir.²⁶⁷

Gaybet, gaybetten sonra dönme ve mehdîlik iddialarının Şîî mezhep ve kollarda benimsendiği ve inanç haline getirildiği, yukarıda aktardığımız bilgilerden hareketle anlaşılmaktadır. Şîa içerisinde ortaya çıkan bu zümreler yaklaşık on farklı kişinin gaybete girdiklerini, bu kimselerin gaybetten geri döneceklerini ve yeryüzünü adaletle dolduracaklarını iddia etmişlerdir. Bu durum Şîa'da her imamdan sonra farklı kişinin imâmetinin benimsemesi gibi, her imamdan sonra farklı itikadî görüşlerin benimsendiğine de işaret etmekte, Şîî zümrelerin büyük çoğunluğunun kendi içinde oldukça farklılaştığının da kanıtı olmuştur.²⁶⁸

Netice olarak söylenebilir ki Şîa'nın kolu olan İsmâîliyye mezhebi gaybet ve mehdîlik iddiasında bulunup bunu inanç haline getirmişlerdir. Ancak bu kadar önemli ve belirgin bir

²⁶⁴ Uludağ, *İslam-Siyaset İlişkileri*, 91.

²⁶⁵ Muhammed Ebu Zehra, *İslam'da Siyasi, İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, trc. Sıbğatullah Kaya (İstanbul: Çelik Yayınevi, 2011), 67.

²⁶⁶ eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, 254-257.

²⁶⁷ Düzgün - Günel, *Dini Düşüncede Gelenek, Dönüşüm ve Gelecek*, 77.

²⁶⁸ Mustafa Yüce, *Şehristani'nin el-Milel ve'n-Nihal Adlı Eserine Göre Şîa ve Görüşleri* (Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2018), 134.

beklenti olarak ortaya konulan bir mevzunun, Kur'an ve Sünnette hiçbir te'vil ve tefsire imkan vermeyecek derecede açık bir şekilde konu edilmemiş olması manidardır.²⁶⁹

5. Alemin Yaratılışı Anlayışı

İsmâîlîler “Kun-olmak” kelimesi ile tabir edilen bir hakikat vasıtasıyla Allah Teala'nın iki alemini yarattığına inanmışlardır. Bunlar:

1. Gayb ve Emr alemini olan batın alemini akılları, nefisleri, ruhları ve külli hakikatleri kapsar. Bu alemin Allah'a en yakın varlığı akl-ı evveldir.

2. Halk ve şahadet alemini olan bu zahir alem ulvi ve sufli cüzler ile feleki cisimleri kapsar. Bu alemin en büyük varlıkları olarak sırayla; arş sonra kürsü ve ardından diğer cisimler gelmektedir. Bu iki alem kemalden noksana doğru indiği gibi noksandan da kemale doğru hareket eder ve ilahi emir olan “Kun” kelimesiyle son bulur inancı hakimdir. Bu görüşlerden de anlaşıldığı üzere varlık aleminin başı ve sonu Allah'tır demişlerdir.²⁷⁰

Kâinatın yaratılışı mevzusunda büyük ölçüde Neo-platonizm'e dayanan gnostik felsefeye uymuşlardır.²⁷¹

Şunu da eklemek gerekir ki İsmâîliyye'nin kozmolojik anlayışlarından devri tarih anlayışı açığa çıkmıştır. Buna göre her devir bir nâtık yani peygamber ve altı esas yahut peygamberden sonraki imamlar düzenine göre devam eder. Bu anlayışa göre her peygamber'in devri kendisinden sonra gelen altı imamla sona ermekte ve yeni gelen bir peygamber'in devri başlamaktadır.²⁷²

6. Ahiret(Mead) Anlayışları

Mead, sözlükte “عود” kökünden türeyen, mimli mastar, ism-i zaman ve ism-i mekân kalıbında olan meâd dönmek, dönülen zaman ya da dönülen mekân anlamına gelmektedir.²⁷³ Kıyametle aynı manada kullanılmakta ve dünya hayatının sona ermesiyle ebedî olan âhiret

²⁶⁹ Mahmut Çınar, *Tarihte ve Günümüzde Mehdîlik* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016).

²⁷⁰ Gülpayigani, *Kelamî Mezhepler ve Fırkalar*, 83.

²⁷¹ Abdülhamid, *İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, 55.

²⁷² Mustafa Öz, *Ana Hatlarıyla İslam Mezhepleri Tarihi*, 4.Baskı (İstanbul: Ensar Yayınevi, t.y.), 137.

²⁷³ Ebü'l-Fazl Cemâleddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali El-Ensâri İbn Manzur, “Lisanü'l-Arab”, *Gaybet* (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, 2005), 35:2158.

hayatının başlaması manasını kapsamaktadır.²⁷⁴ Şia'nın genelinde mead yani ahiret anlayışının var olduğu ancak bazı gruplarda farklı tezahür ettiğini görmekteyiz. İsmâiliyye fırkası ahiret inancını da te'vil etmişler ve kendilerini rec'at ve tenasüh kavramlarıyla açıklamışlardır.

Rec'at: Öldükten sonra geri gelme manasına gelen rec'at kavramı İsmailiyye mezhebinde de kabul görmüştür.²⁷⁵ Genel anlamda gaip veya ölen bir imamın geri dönmesi anlamında kullanılan rec'at, aslında tam anlamıyla sadece imâmet ve mehdîlikle alakalı bir durum olmayıp, geri dönmesi beklenen imamların haricinde ölen bazı insanların kıyametten önce geri dönmesi anlamına da gelmektedir.²⁷⁶

Tenasüh: Sözlükte “ نسخ ” kökünden gidermek, bir şeyi kaldırıp yok etmek gibi anlamlara gelen²⁷⁷ tenâsüh, terim olarak öldükten sonra insan bedeninden ayrılan ruhun insan, hayvan veya bitki türlerinden olan başka bir bedene geçmesi şeklinde tarif edilmektedir.²⁷⁸

İnsanların ölümünden sonra ruhunun başka bir bedene geçeceği anlamındaki tenâsüh inancının, İsmâiliyye mezhepi tarafından benimsenmediği el-milel kitabında açıklanmaktadır. Ancak İsmâiliyye'nin bu görüşte olmadığına yer verse de Şehristani, bu grubun benimsemiş oldukları devir prensibi dolayısıyla tenâsüh inancının var olduğu söylenebilir.²⁷⁹

İsmâiliyye'ye göre felekler ve tabiatlar, akıl ve nefsin onlara hareket vermesiyle harekete geçmektedir. Yedili bir devir sistemine inanan mezhep, bu yedili sistemin kıyamet kopuncaya ve sorumluluklar sona erinceye kadar devam edeceğini iddia etmişlerdir. Şer'i hükümler ve felekî hareketler nefsin kemâle ulaşması gayesini barındırmakta ve nefsin kemâli ise aklın seviyesine ulaşması ve onunla birleşmesi anlamına gelmektedir. Nefsin aklın mertebesine ulaşması ise büyük kıyamet olarak adlandırılmıştır. O zaman yeryüzü başka bir yeryüzüne dönüşürken, sema dürülmektedir. İnsanlar bu süreçte sorguya çekilir, iyi ile kötü ve itaatkâr ile asi birbirinden ayrılır.²⁸⁰

²⁷⁴ Topaloğlu - Çelebi, “Kelâmî Terimleri Sözlüğü”, 207.

²⁷⁵ Yüce, *Şehristani'nin el-Milel ve'n-Nihal Adlı Eserine Göre Şia ve Görüşleri*, 140.

²⁷⁶ Ethem Ruhi Fırlı, “Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi”, Mesih ve Mehdi İnancı Üzerine (Mezhepler Tarihi Açısından Bir Bakış)/25 (1981): 198.

²⁷⁷ Ebü'l-Fazl Cemâleddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali El-Ensâri İbn Manzur, “Lisanü'l-Arab”, *Gaybet* (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, 2005), 49: 4407.

²⁷⁸ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ahmed El-Cürçani, “Tenasüh”, *Et-Ta'rifat* (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2013), 72.

²⁷⁹ Yüce, *Şehristani'nin el-Milel ve'n-Nihal Adlı Eserine Göre Şia ve Görüşleri*, 145.

²⁸⁰ eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, 258-259.

İsmâîlîler cismani cennet ve cehenneme inanmayıp, bu kelimeleri, mübtediler için genel anlamıyla yorumlamışlardır. Gerçekte cennetin akıl olduğuna ve kendi çağında aklın kapısının ise Hz. Peygamber ve kendi mertebesine göre de Hz. Peygamberin vasisi olduğuna inanmışlardır. Onlara göre her imam, kendi çağında aklın kapısıdır. Cennet'in anahtarı ise Resulullah'ın ifadeleri olduğunu söylemişlerdir.²⁸¹ Bâtînîler konusunu ele alırken de buna değinmiştik ahiret tasavvurları inanılması gereken ahiret anlayışının dışındadır.

²⁸¹ Meşkur, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, 261.

D. BÂTİNİLİĞİN VE İSMÂİLİLİĞİN DÜNYAYA DAĞILIMI

Çalışmanın kavramsal çerçevesini sunarken açıklamış olduğumuz kavram tanımlarını biraz daha derine inerek bu bölümde ele alacağız. Farklı bir inanç ve düşünce biçimi olan Bâtınîliğin İslam öncesi kökleri vardır. İslam'dan önce var olan bâtınîlik zihniyeti gnostisizm, Şîî Gulat ve İsmâîlîlik üzerinden İslam dünyasına girmiş, daha sonraki zamanlarda çeşitli aşamalarda Sünni dünyada da var olmuştur.²⁸²

İsmâîlîlik adı altında başlayan hareket, sonraki süreçlerde Şîî karakterli birçok mezhebin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Sonraki süreçte bu hareketlere genel perspektifte bâtınîlik adı verilmiştir.²⁸³ Bunların Bâtınî diye adlandırılma sebeplerinden biri de İsmâîlîlerin birçok zaman “İmam gizlidir.” diye iddiada bulunmalarıdır.²⁸⁴ Şimdi burada Bâtınîliğin genel çerçevesini sunmaya çalışalım. Bâtınîler, Ca'fer es-Sadık'tan sonra imametin oğlu ismail'e geçtiğini savundukları için İsmâîliyye, âlem ve imamet anlayışlarında yedili bir sistemi benimsediklerinden Seb'iyye, hakikatin ancak gizli bir imamın talimiyle öğrenilebileceğini öne sürdüklerinden Ta'limiyye, dinin haram kıldığı hususları helal saydıklarından İbahiyye, mal ve kadında ortaklığı caiz gören Mazdek ile Babek'e uyduklarından Mazdekiyye ve Babekiyye, İslam akaidine aykırı uluhiyyet telakkilerini benimsediklerinden Zenadika, âlemin yaratılışını ve ahiret hayatını inkar ettiklerinden Melâhide, Hamdan Karmat (Kırmıt), Nasır-ı Hüsrev (ö.465/1073), İbn Nusayr (ö.98/717), Anuş Tegin ed-Derezî (ö.410/1019) ve Hasan Sabbah gibi liderlere bağlı olduklarından Karamita, Nasiriyye, Nusayriyye, Dürziyye ve Sabbahiyye, Babek zamanında kırmızı elbise giydiklerinden Muhammire, Rey şehrinin Hürrem bölgesinde bulunduklarından dolayı da Hürremiyye diye adlandırılmışlardır.²⁸⁵ Bu isimler verilse de Bâtınîler kendilerini “Biz İsmâîliyye'yiz, diğer fırkalardan bu isimle ve bu ismin ifade ettiği kişiyle ayrılmış bulunuyoruz.” diye ifade ederler. Bâtınîyye üzerine yapılan çalışmalar araştırıldığında konuyla alakalı aktarılan bütün bilgiler İsmâîliyye fırkasıyla bağlantılıdır.²⁸⁶ Bu nedenle İsmâîliyye mezhebinin temeli bâtınîliğe dayanır, denilebilir.²⁸⁷

²⁸² Halil Işılak, “Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi”, İsmâîlîlik ve Bâtınî Zihniyet Çalıştay/2 (2014): 114.

²⁸³ Kutluay, *Tarihte ve Günümüzde İslam Mezhepleri*, 127.

²⁸⁴ Ebu Zehra, *İslam'da Siyasi, İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, 2011, 61.

²⁸⁵ İlhan, “*Batıniyye*”, 5:191.

²⁸⁶ Öztürk, *Kur'an ve Aşırı Yöntem Tefsirde Bâtınîlik ve Bâtınî Te'vil Geleneği*, 42.

²⁸⁷ İbrahim Agah Çubukçu, *Mezhepler, Ahlak ve İslam Felsefesi ile ilgili Makaleler*, 1.baskı (İstanbul: A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1984), 56.

Çoğunlukla bâtinîlik ve İsmâîlîlik aynı manada kullanılarak İsmâîlîlere bâtinî, bâtinîyye veya bâtinîler de denmiştir. Fakat bazı araştırmacılara göre bâtinîlik, “İsmâîlî mezhebinin doktrinlerini saptırılmış bir şekilde kabul eden ve özellikle Hasan Sabah’ın ortaya koyduğu öznel bir isimdir” demişlerdir. Günümüz araştırmacıları, Bâtınîlik ve İsmâîlîlik kelimelerini eş anlamlı olarak kullanmışlardır. İsmâîliyye uzun süre bâtinîye ismiyle anılmıştır. Esasen bâtinîlik, İsmâîlîğin karakteristik özelliği olmuştur.²⁸⁸ İsmâîlîler, bâtinîye adı verilen hareketin en başarılı kesimi olarak kabul edilmiştir.²⁸⁹

Günümüzde de İsmâîlî mezhebine bağlı birçok topluluk yaşamaktadır. Ancak bunlar geniş bölgelere yayılmış dağınık topluluklar halinde eski birlik ve beraberliklerini kaybetmiş, hatta değişik toplumlar içinde kaybolup gitmiş ya da az da olsa dinî vecibelerini ve siyasî görüşlerini devam ettirebilmişlerdir. Bunlardan birçoğu toplum olarak azınlıkta kalmıştır. Ancak içlerinden sadece Nizarî ve Müsta’li İsmâîlîleri bölgeler arasında yoğunluk göstermiştir. Nizarî ve Müstali’li İsmâîlîleri Hindistan’da Bombay Kalkûta, Baroda Süert, Ahmedâbad, Haydarâbâd, Sindhpûr, Dohan, Gucerat, Udâîpûr; Pakistan’da Kaçari, Afganistan’da Kâbil, Bedehsan, Pamir’in batısında Rusan; İran’da daha çok Horasan bölgesinde kain Bircend, Müminâbâd, Nasrâbâd, Mezdâb, Nisabur ve Dizbâd, Yemende Haraz, Havzan, Cebelimer garib, Lehab, Attare gibi yerlerde yaygın bir şekilde toplum olarak görülmektedir. Ayrıca Yarkent, Kasgâr, Orta Asya, Doğu Türkistan, Gilgit, Sitral ve Hunza’da küçük Bâtınî grupların varlığından bahsedilmektedir. Bâtınîlerin bugünkü kesin sayısı bilinmemektedir. Nizarî İsmâîlîleri’nin kesin olmamakla birlikte 20 milyon, Müstali’li İsmâîlîleri 2 milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir. Ancak bu grupların sayılarını olduğundan çok gösterme gayretleri bir yana, günümüzdeki bütün İsmâîlîlerin asıl nüfusu 10 milyon civarındadır da denilmektedir.²⁹⁰

Günümüz Müsta’li Bâtınîleri Yemen’den Hindistan’a geçmişlerdir. Ve Davudlar ve Süleymaniler olmak üzere iki kola ayrılmışlardır. Müsta’li İsmâîlîleri daha sonraları Hindistan’da Bohra adıyla anılmaktadır. Bugün birçok bölgede dağınık halde bulunan Nizarî İsmâîlîleri grubunun takip edeceği ve örnek alacağı düzenli bir yaşam tarzı yoktur. Bunlar daha

²⁸⁸ Atıcı, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Bâtınî Hareket (Hasan Sabbah ile İlk Halefleri ve İran Nizârî İsmâîlîleri, 1090-1157)*, 2, 10.

²⁸⁹ Marshall.G.S. Hodgson, *İslam’ın Serüveni (Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih)*, trc. Berkay Özsöz, 1. Baskı (İstanbul: phoenix Yayınları, 2017), 1:342.

²⁹⁰ Öz, “İsmâîliyye”, 132.

çok imamların tavsiye ettiği kuralları benimseyip, yaşadıkları ülkenin şartlarına ve yaptırımlarına uymak zorunda kalmışlardır. İmam konusu günümüzde de İsmâîlî mezhebinde önemini korumaktadır. Ancak eski gücü yoktur. Özellikle Nizarî İsmâîlî tarihinde yaşanan karışıklık ve yoğunluk, onların geniş alanlara yayılmasına neden olmuştur. Bunun sonucunda dil problemleri yaşamışlardır. İmamların merkezi yol göstericiliğindeki bir otoriteden yoksun kalan bu Nizarî toplulukları özellikle de İran dışında bulunanlar, İran'da gizli gizli yaşayan Nizarî imamlarıyla sadece kendilerinin irtibat halinde bulunduğunu iddia eden yerel dâî, pir ve şeyhler tarafından yönetilmişlerdir.²⁹¹

Bir grup bâtınî günümüzde Aga Han liderliği altında Hindistan'da yaşamaktadırlar. Günümüzde Suriye, Lübnan ve Filistin topraklarında hayatlarını sürdürenler altıncı halife el-Hâkim'in 1021 yılında ne olduğunun bilinmemesi ve aniden ortadan kaybolmasından sonra ona bağlı olanlardan bazılarının el-Hakim'in ilahi olduğuna inanmış ve ölmediğine sadece gizlendiğine inanmışlardır. Onun halefinin tahta çıkmasını reddetmişler, Suriye İsmâîlîlerinden destek almışlardır. İsmâîlîliğin bir kolu olan Karmatiliğe ise, günümüzde Irak, Suriye, Hindistan ve Orta Asya, Yemen, Umman, Bahreyn ve Kuzey Afrika'da değişik gruplar içinde rastlanmıştır. İsmâîlîliğin kolları Karmatiliğin ve Bâtınîliğin vb. günümüzde devam etmesi, Ortadoğu Heterdoksisinin düşünce tarzı, bugün bölgede İsmâîlî, Nusayri ve Dürzî grupları içinde devam etmektedir.²⁹² Aynı şekilde siyasî yapılanma içinde aynı şey söylenebilir.

Günümüzde Kuzey Pakistan'da da İsmâîlî gruplarına rastlanmıştır. Kuzey Pakistan İsmâîlîleri aslında kuzeyde Ghizr'de konumlanmışlardır. Ghizr bölgesinde Sünniler de bulunmaktadır. İsmâîlîlerin merkezileştiği bölge Asya'nın merkezi Bedehsan ve Afganistan'ın kuzeybatısının belli bir kesimidir. Bu Fatimî ve Alamut dönemi belgelerine dayanılarak tespit edilmiştir. ²⁹³Sonuç olarak Bâtınîler değişik gruplar, tarikatlar ve mezhepler altında birçok bölgede dağınık halde, birazda asimile olmuş bir şekilde varlıklarını devam ettirmektedirler.

²⁹¹ Daftary, *İsmâîlîler Tarih ve Kuram*, 481.

²⁹² Abdullah Ekinci, "Ortadoğu'da Ortaya Çıkan Fikir Akımları,(8-9Yüzyıllar)", Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırma Merkezi 1/2 (Temmuz 2003): 73.

²⁹³ Öz, "İsmâîliyye", 130.

SONUÇ

Hız. Muhammed'in vefatıyla birlikte ortaya çıkan hilafet tartışmalarının gölgesinde İslam toplumu muhalif fırkalara bölünmüştür. Bu tartışmaların bir uzantısı olarak ortaya çıkan Bâtınîlik, sonraki propagandalarla geniş kitlelere ve coğrafyalara ulaşmıştır. Bâtınîlik, tarihi süreçteki bu yayılma ile birlikte birçok farklı isimle anılmaya başlamıştır. Bu nedenle konuyu çalışırken kavram ve terminoloji karmaşasıyla karşılaşmıştır. Çünkü Bâtınîlik kaynaklarda farklı isimlerle karşımıza çıkmaktadır. Batı ve doğu kaynaklarında birçok isimle anılmıştır. Batılı kaynaklarda Accini, Arsasini, Assai, Assasinni, Asessini, Hesesini, Heyssesini, Hashishin gibi isimler kullanılmıştır. Müslüman kaynaklarda ise, Mülhitler, Zındıklar, Talimiye, Bâtınîyye, Fedâîyi, Râfizi vb. gibi isimleri almışlardır. Biz de çalışmamızda bu farklı isimlere dikkate çekmeye çalıştık.

Bâtınîler ve bu öğretiyi uygulayan, yaşatan İsmâîlîler fikir ve eylemler açısından siyasî ve düşünce sahasında derin iz bırakmışlardır. Bu dini akım, İslam dinine muhalif olarak kabul edilen birçok prensibi, benimsemiştir. Buna rağmen İslam dünyasına zıt düşmemek için; İslam motiflerini ve geleneklerini kullanmıştır. Bu onların her türlü değere ve düzene saldırmaktan çekinmeyecek kadar aldırmanın tavırlarını da ortaya koymuştur. Bâtınîlik, birçok söylemini Kur'an'a dayandırdığı ve kullandığı kavramların niteliğinden dolayı İslam'a yakın bir izlenim vermesine rağmen benimsedikleri şeriatı karşı ilkeler nedeniyle İslam dışı bir görünüme sahip olmuştur.

Bâtınîliğin İslamiyet'e olumsuz yönden birçok etkisi olmuştur. Bundan ötürü söz konusu hareket, literatürde kaydedilen ve bir kısmı günümüze kadar ulaşan eserlerin çoğu bu mezhebin görüşlerini tenkit etmek maksadıyla yazılan reddiyelerdir. İslamiyet'i zedeleyen ve hiçbir katkı sunmayan bu yapı insanların itikadi esaslarını da sarsmıştır. İbadetlere getirdikleri te'villerle ibadetleri önemsenmeyen mecazi sembollere hapsedmişlerdir. Dinin direği hükmünde olan birçok dini ritüel Bâtınîlerin farklı yorumlarıyla birlikte yerine getirilmemiştir.

Bâtınîler'in İlah anlayışları da İslamiyet'ten uzaktır. Onlara göre, Tanrı imamların bedenine hulul eder ve kainatı onlar vasıtasıyla yönetir.

Bâtınîlerde var olan nübüvvet anlayışı, peygamberliği öteleyen imamları önceleyen bir anlayış olmuştur. Bu da peygamberlik müessesini, sadece silsileyi sağlamak için var olan bir makam seviyesine indirgemıştır. Bâtınîlere göre masum imamların sözleri, davranışları ve halleri nasıttır. Mutlaka uyulması gereken dini bir hüküm ve delil olduğunu bildirmişlerdir. Bu delilin bağlayıcı olduğunu hata payının olmadığını söylemişlerdir. İmamlar diğer insanların

bilemeyecekleri bilgiye sahiptirler. İmamların ulaşılmaz bir makamda olduklarını vurgularlar. Tanrı'nın imama hulul ettiği anlayışıyla da görmektedir ki İmamet anlayışları, Uluhiyyet makamı ile özdeştir. İmamet müessesini ulaşılmaz bir mertebe olarak kabul etmektedirler.

Bâtınîlik diğer ilimlerle olan ilişkisi bağlamında ele alındığında ise hepsini bir yönden de olsa olumsuz etkilemiştir. Bu disiplinlerden en çok Kelam ilminin etkilendiğini söylemek mümkündür. Çıkış serüveni olarak siyasi bir amaç taşımış olup Mezhepler tarihini etkilemiştir denilse de Kelam ilmi itikadi açıdan zedelenmiştir. Bu süreç içerisinde Tasavvuf ilmini de ele almak gerekir. Bâtınîlik Tasavvuftan yararlanmış ve Tasavvufu etkilemiştir. Her iki akımın birbirine geçmiş yanları vardır. Ancak her tasavvuf tarikatı Bâtınî olmadığı gibi, her Bâtınî hareketi de tasavvufi bir olgu değildir. Bâtınîlik, tasavvufu iki temel özelliği ile etkilemiştir. Bunlardan biri varlık birliği anlayışı ve tev'îl yönünden etkilemiştir.

Bâtınîler'in ahiret anlayışını tenasüh kelimesi ile açıklayabiliriz. Bâtınîlere göre cennet dünyada mutlu olarak yaşamayı, cehennem ise sıkıntı ve ıstırap dolu bir hayat sürmeyi ifade etmektedir. Bu anlayış da onların ahiret inançlarının olmadığını göstermektedir. Bâtınîlik deyince akla gelen ilk fırka İsmâîlîdendir. İsmâîlîler'in ahiret âlemiyle ilişkili olan cennet, cehennem, ateş, sevap vb. olgulara yönelik bakışlarının tüm bunların işârî ve sembolik anlamlar taşıdığına yönelik olduğunu belirtmeliyiz. İsmâîlîler nehirler, meşrubat, nimetler ve huriler gibi tüm uhrevî nimetleri hakiki anlamlarının dışına çıkaracak şekilde bâtinî te'vîl ile yorumlamışlardır.

KAYNAKÇA

- Abdülbaki, Muhammed Fuad. “Dâî”. *El- Mu’cemü’l-Müfehres li -Elfazi’l-Kur’ani’l-Kerim Vefeka Nüzulül-Kelime*. Beyrut: Darü’l-Ma’rife, 2015.
- Abdülcebbar, Kadı. *Tesbitü delaili’n-nübüvve*. Trc. Abdülkerim Osman. Beyrut: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1966.
- Abdülhamid, İrfan. *İslam’da İtikadi Mezhebler ve Akaid Esasları*. Trc. Mustafa Saim Yeprem. 2.Baskı. Ankara: TDV Yayınları, 2014.
- Ahmetoğlu, Şahin. *Mezhepler Tarihinin 200’ü*. 1.baskı. Ankara: Otto Yayınları, 2016.
- Akdağ, Sara. *Bâtınîlikte Nübüvvet Anlayışı*. Yüksek Lisans Tezi, Binalı Yıldırım Üniversitesi, 2019.
- Aksu, Hüsamettin. “Fazlullah Hurufî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Aksu, Hüsamettin. “Hurûfilik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18: 408-412. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Albayrak, Nurettin. “Pir Sultan Abdal”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Aliev, Saleh Muhammedoğlu. “Hürremiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18: 500-501. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Arayancan, Ayşe Atıcı. *Haşhaşiler Efsaneler ve Gerçekler*. 1.baskı. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018.
- Atay, Hüseyin. *Ehl-i Sünnet ve Şia*. 1.Baskı. Ankara: A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983.
- Ateş, Ahmet. “Bâtınîyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, 1944.
- Atıcı, Ayşe. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Bâtını Hareket(Hasan Sabbah ile İlk Halefleri ve İran Nizârî İsmâîlîleri ,1090-1157)*. Yüksek Lisans, Ankara Üniversitesi, 2005.
- Attar, Feriduddin - Uludağ, Süleyman. *Tezkiretü’l-Evliya*. 1.Baskı. İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2013.
- Aydın, Ali. *İnsanlık Tarihinde Şirk Hulul İnancı ve Bâtınîlik*. 1. Bs, 1 Cilt. İstanbul: Ortak Akıl Yayınları, 2019.
- Aydın, Ömer. *Ehl-i Sünnetin Bâtınîliğe Karşı Tutumu ve Bâtınîlik Kavramı*. Yüksek Lisans, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi, 2019.
- Ayni, Mehmet Ali. *Tasavvuf Tarihi*. 1.Baskı. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017.
- Bağdadi, Abdulkahir el-. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. Trc. Ethem Ruhi Fırlı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014.
- Bahadınlı, Yusuf Ziya. *Anadolu Aleviliği-Bâtınîlik ve İslam Fanatizmi*. 2.Baskı. İstanbul: Yazılama Yayınevi, 2014.
- Bayrak, Mehmet. *Pir Sultan Abdal*. 1.Baskı. Ankara: Yorum Yayıncılık, 1986.
- Bedevi, Abdurrahman. *Mezahibu’l-İslamiyyin*. Beyrut: Daru’l-İlmi lilmilliyin, 1997.
- Benli, Yusuf. “XVII. Kelâm Anabilim Dalları Koordinasyon Toplantısı & Gnostik Akımlar ve Okültizm Sempozyumu”. *Gnostisizmin Şia’nın İlk Oluşumuna Etkileri Meselesi*. 607. Malatya: İnönü Üniversitesi, 2012.

- b.Muhammed, Numân. *Deâimu'l-İslam*. Trc. Asaf Feyzi Asgar. Kahire, 1985.
- Brockelmann, Carl. *Tarihü 'ş-Şuubi'l-İslamiyye*. Beyrut: Darü'l-İlm li'l-Melayin, 2012.
- Bulut, Faik. *Ebü Müslim Horasânî*. 1.Baskı. İstanbul: Berfin Yayınları, 2014.
- Bulut, Faik. *Hasan Sabbah Gerçeği*. 3.Baskı. İstanbul: Berfin Yayınları, 2000.
- Bulut, Halil İbrahim. “e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi”. Yaltkaya’nın ‘Bâtınîlik Tarihi’ Makalesi (Tahlil Değerlendirme ve Neşir), 2 (Aralık 2018): 260-270.
- Büyükkara, Mehmet Ali. “İlam Araştırma Dergisi”. İsmaili Dai ve Fatımi Da’vet, 3/1 (ocak-Haziran1998).
- Cebecioğlu, Ethem. “Dergipark”. Hallac-ı Mansur, 30/1 (1988).
- Cürcani, Seyyid Şerif - Türker, Ömer. *Şerhu'l-Mevakıf*. 2. Bs. İstanbul: Babil Yayınları, 2011.
- Çağrı, Mustafa. “Hakikat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Çınar, Mahmut. *Tarihte ve Günümüzde Mehdilik*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016.
- Çınar, Mahmut. “XVII. Kelam Anabilim Dalları Koordinasyon Toplantısı & Gnostik Akımlar ve Okültizm Sempozyumu”. *"Sûfilere Göre Bilgi Kaynağı Olarak Mârifet" Adlı Tebliğin Müzakeresi*. 607. Malatya, 2012.
- Çubukçu, İbrahim Agah. *Gazzali ve Bâtınîlik*. Ankara: Resmi Posta Matbaası, 1964.
- Çubukçu, İbrahim Agah. *Mezhepler, Ahlak ve İslam Felsefesi ile ilgili Makaleler*. 1.baskı. İstanbul: A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1984.
- Daftary, Farhad. *İsmâîliler Tarih ve Kuram*. Trc. Ercüment Özkaya. Ankara: Rastlantı Yayınları, 2001.
- Daftary, Farhad. *Muhali İslamın 1400 Yılı İsmaililer Tarih ve Kuram*. Trc. Ercüment Özkaya. 1.baskı. Ankara: Rastlantı Yayınları, 1990.
- Demirci, Kürşat. “Hulûl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 341-344. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Deylemi, Muhammed b.Hasan ed-. *Beyanu Mezhebi'l- Bâtınîyye ve Butlanuhu*. 2.Baskı. Paris: Dar Byblion, 2008.
- Dindar, Bilal. “Bedreddin Simavi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Dönmez, İbrahim Kafi. “Zâhir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Durmuş, İsmail. “Mecaz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Düzgün, Şaban Ali - Günel, Tuğba, ed. *Dini Düşüncede Gelenek, Dönüşüm ve Gelecek*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.
- Ebu Avz, Şükrü. *ez-Zendeka ve 'z-Zenâdika*. Amman: Dârü'l-fikr, t.y.
- Ebu Zehra, Muhammed. *İslam'da Siyasi, İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*. Ed. Mevlüt Karaca. Trc. Abdulkadir Şener - Hasan Karakaya - Kerim Aytekin. 1.baskı. İstanbul: Hisar Yayınevi, 2011.

- Ebu Zehra, Muhammed. *İslam'da Siyasi, İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*. Trc. Sıbğatullah Kaya. İstanbul: Çelik Yayınevi, 2011.
- Ebu'l-Fedai, Muhammed Hammadi b. Malik b. *Bâtınîler ve Karmatilerin İçyüzü*. Trc. İsmail Hatip Erzen. İstanbul: Sebil Yayınları, 2004.
- Ekinci, Abdullah. *Ortadoğu'da Marjinal Bir Hareket: Karmatiler*. 1. Baskı. İstanbul: Odak Yayınevi, 2005.
- Ekinci, Abdullah. "Ortadoğu'da Ortaya Çıkan Fikir Akımları, (8-9Yüzyıllar)". Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırma Merkezi, 2 (Temmuz 2003).
- El-Cürcani, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ahmed. "Hakikat". *Et-Ta'rifat*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2013.
- El-Cürcani, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ahmed. "Tenasüh". *Et-Ta'rifat*. 304. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2013.
- Eliade, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*. Trc. Ali Berktaş. 1. Baskı. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2003.
- El-İsferayini, Ebü'l-Muzaffer İmadüddin Şahfur b. Tâhir. *Et Tabsir fîd Din ve Temyizül Fırkatın Naciye anıl Fırakıl Halikin*. 1. Baskı. Beyrut: Daru İbn Hazm Yayınları, 2008.
- El-Makrizi, Ebü'l-Abbâs Takiyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir. *El Makrizi ve Kitabihî Dürerül Ukudil Feride fî Teracimil Ayanil Müfide*. 1. Baskı. Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1992.
- Enbârî, Ebü'l-Abbâs Abdullâh b. Muhammed b. Abdillâh el-. *Mesailü'l-İmame*. Trc. Joseph van Ess. Beyrut, 1971.
- Erbaş, Yasemin Hilal. *Hasan Sabbah'ın Ortaya Çıkışı ve 1258'e Kadar Siyasi Açısından Etkileri*. Aksaray Üniversitesi, t.y.
- Es-Sehâvi, Ebü'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed. *Ed Davül Lami li Ehlil Karnit Tasi*. 6 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Feyruzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Yakûp el-. "el-Kamûs el-Muhît". *Batn*. Beyrut, 1994.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi". Mesih ve Mehdi İnancı Üzerine (Mezhepler Tarihi Açısından Bir Bakış), 25 (1981).
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*. 3. Bs. Ankara: Selçuk, 1986.
- Galib, Mustafa. *Tarihu'd-daveti'l-ismâilîyye*. Beyrut: Daru'l-Endülüs, 1979.
- Gazali, İmam-ı. *Bâtınîliğin İçyüzü*. Trc. Avni İlhan. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Gazali, Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. *Fedâihu'l-Bâtıniyye*. Trc. Abdurrahman Bedevi. Kuveyt: Müessesetu dâri'l-kutubi's-sekâfe, t.y.
- Goldziher, Ignaz. *İslam'da Fıkıh ve Akaid*. Trc. İlhan Başgöz. 1. baskı. Ankara: Ardıç Yayınları, 2005.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *Mevlana Celaleddin*. İstanbul: İnkılap Kitapevi, 1985.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *Tasavvuf*. 3. Baskı. İstanbul: Milenyum Yayınları, 2010.
- Gölpayigani, Ali Rabbani. *Kelâmî Mezhepler ve Fırkalar*. Trc. Sedat Baran. 1. Baskı. İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2014.
- Hakîm, Suad el-. "İbnü'l-Arabî Sözlüğü". *Sâlik*. Kabalcı Yayınevi, 2005.

- Has, Kenan. “Mezdekiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29: 523-524. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Hatib, M.Ahmed el-. *el-Harekatü'l-Bâtınîyye fi'l-alemi'l-islami*. Amman, 1984.
- Hazm, Ebu Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said Ez-Zâhiri ibn. *El-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2014.
- Hizmetli, Sabri. “Karmatiler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24: 510-514. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Hodgson, Marshall.G.S. *İslam'ın Serüveni (Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih)*. Trc. Berkay Özsöz. 1.Baskı. İstanbul: phoenix Yayınları, 2017.
- Işılak, Halil. “Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi”. *İsmâîlîlik ve Bâtınî Zihniyet Çalıştayı*, 2 (2014).
- İbn Manzur, Ebü'l-Fazl Cemâleddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali El-Ensârî. “Gaybet”. *Lisanü'l-Arab*. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, 2005.
- İbnü'l-Cevzi, Abdurrahman. *El-Muntazam fi Tarihi'l Ümem'de Selçuklular*. 1.Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Ferec. *Minhacü'l-Kasidin ve Müfidi's-Sadikin*. Trc. Fatih Mehmet Albayrak. İstanbul: Tahlil Yayınları, 2014.
- İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b.Abdülkerim. *El Kamil fi't-Tarih*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.
- İci, Adudüddin Abdurrahman İbn Ahmed el-. *El-Mevakıf fi İlmi'l-Kelâm*. 1.Baskı. Beyrut: Alemü'l Kütüb, 2000.
- İlhan, Avni. “Bâtınîyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5: 190-194. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Yayınları, 1992.
- İlhan, Avni. “Takıyye, Doğuşu ve Gelişmesi”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (1985).
- İsfahani, Rağib el-. “Evl”. *El-Müfredat fi Garîb'il Kur'ân*. Trc. Abdalbaki Güneş - Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.
- İsfahani, Rağib el-. “Hakikat”. *El-Müfredat fi Garîb'il Kur'ân*. Trc. Abdalbaki Güneş - Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.
- İsfahani, Rağib el-. “Süluk”. *El-Müfredat fi Garîb'il Kur'ân*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.
- Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Alî el-. *Subhu'l-aşâ fi sinâ'atü'l-inşâ : el-Cüz'ü'r-râbi aşer*. Kahire: Vezâretü's-Sakâfe ve'l-İrşâdi'l-Kûmî, t.y.
- Kara, Mustafa. *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2013.
- Karagöz, İsmail - Karaman, Fikret. *Dini Kavramlar Sözlüğü*. 6. Bs. Ankara: DİB Yayınları, 2015.
- Karaman, Fikret. *İslami İnanç Değerleri ve Çağdaş Dini Akımlar*. 1.Baskı. Ankara: Bulgaristan Müslümanları Başmüftülüğü Yayınları, t.y.
- Karaman, Fikret. “Muş Alparslan Üniveritesi Uluslararası 15 Temmuz Darbe Girişimi ve Türkiye Sempozyumu”. *Katolik Dünyasındaki Cizvitler Akımı İle FETÖ/PDY Hareketi Arasındaki Benzerlikler*. Muş, 2017.
- Karslı, İlyas. “el-Mu'cemu'l-Cedid”. *Bâtınîyye*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2013.

- Kırca, Celal. *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler*. 2.baskı. İstanbul: Marifet Yayınları, 2017.
- Kiraz, Muhammed Nurullah. *Gazzali'nin Bâtınlık Eleştirisi*. Yüksek Lisans, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2016.
- Kirmani. *el-Mesâbih fî ispatı'l-imame*. Trc. Mustafa Galib. Beyrut: Dâru'l-muntazar, 1996.
- Kirmani, Hamidüddin Ahmed b. Abdullah el-Kirmani. *Rahetu'l-akl*. Trc. Muhammed Kamil Hüseyin. Kahire: Dâru'l-fikri'l-Arabiyyi, t.y.
- Kubat, Mehmet. *İslâm Mezhepler Tarihi*. 2.Baskı. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2015.
- Kubat, Mehmet. *Yaşayan İslam Mezhepleri*. 1.Baskı. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Kuleyni, Ebu Cafer Muhammed b.Yakup el-. *Usul-u Kafi*. Trc. Vahdettin İnce. Daru'l-Hikem, 2002.
- Kutluay, Yaşar. *Tarihte ve Günümüzde İslam Mezhepleri*. 1.baskı. İstanbul: Pınar Yayınları, 2003.
- Labadi, Abd al-'Aziz. "el-Kamusü't-tıbbiyyi'l-Arabi: Arabi-Arabi". *Batn*. Daru'l-Beşir, 2005.
- Lewis, Bernard. *Haşhaşiler*. Trc. Kemal Sarısözen. 1.Baskı. İstanbul: Kapı Yayınları, 2014.
- Maarri, Ebu'-Ala el-. *Gufran Risalesi*. Trc. Nevzat H. Yanık - Selami Bakırcı. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017.
- Mahmoud, Ramy. *Fatimiler Dönemi İsmaili İnanç Sistemi*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019.
- Mansur, Hallac-ı. *Ahbaru'l-Hallac*. Trc. Louis Massignon. Paris, 1957.
- Mansur, Hallac-ı. *Divan-ı Hiç*. Trc. Cavit Mukaddes. 1.Baskı. İstanbul: Sub Basım Yayınları, 2018.
- Mansur, Hallac-ı. *Tavasın*. Trc. Yaşar Günenç. İstanbul: Yaba Yayınları, 2004.
- manzur, Ebü'l-Fazl Cemâleddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali El-Ensâri ibn. "Karmat". *Lisanü'l-Arab*. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, 2005.
- Meşkur, Cevad. *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*. Trc. Mehmet Mahfuz Söylemez - Mehmet Ümit - Cemil Hakyemez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.
- Neşşar, Ali Sami en- - Tunç, Osman. *'İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2013.
- Nisaburi, Hakim en- - Ivanow, W. *Mucezetü'l-Kafiye fî Şurfiti'd-Da'veti'l-Hadiye*. 1939.
- Nu'mân, Kadı. *Kitabu't-tevhîd*.
- Ocak, Ahmet Yaşar. "Baba İlyas". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Ocak, Ahmet Yaşar. "Baba İshak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Babailer İsyanı*. 7.Baskı. İstanbul: Dergah Yayınları, 2016.
- Ocak, Ahmet Yaşar. "Hacı Bektaş-ı Veli". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Yayınları, 1996.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Zındıklar ve Mülhidler*. 7.Baskı. İstanbul: Timaş Yayınları, 2016.

- Onat, Hasan. “Hattâbiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16: 492-493. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Onat, Hasan. “Umeyriyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Öz, Mustafa. *Ana Hatlarıyla İslam Mezhepleri Tarihi*. 4.Baskı. İstanbul: Ensar Yayınevi, t.y.
- Öz, Mustafa. “Dâi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8: 420-421. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Öz, Mustafa. “Gâliyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13: 333-337. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Öz, Mustafa. “İsmâiliyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 128-130. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Öz, Mustafa. “Muammer b. Abbad”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30: 323-325. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Öz, Mustafa. “Müsta’liyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 116-118. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Yayınları, 2006.
- Özön, Mustafa Nihat. “Osmanlı- Türkçe Sözlük”. *Mecaz*. İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitapevleri, 1965.
- Öztürk, Mustafa. *Kur’an ve Aşırı Yöntem Tefsirde Bâtınîlik ve Bâtınî Te’vil Geleneği*. Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2003.
- Ressi, Kasım er-. *Kitabu’l Adl ve Tevhid*. 1.Baskı. Kahire: Darü’l-Muktebes, 1971.
- Sarıkaya, Mehmet Saffet. *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*. 3.Baskı. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011.
- Şehristanî. *İslam Kelâmı ve Mezhepleri*. Trc. Mustafa Öz. 1.baskı. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.
- Şehristani, Muhammed eş-. *el-Milel ve’n-Nihal*. Trc. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.
- Şeriatî, Ali. *Ümmet ve İmamet*. Trc. Ahmet Sait. 3.Baskı. Ankara: Fecr Yayınevi, 1997.
- Tan, Muzaffer. “EKEV Akademi Dergisi”. *Erken Dönem İsmaililik ve Temel Görüşleri*, 39 (2009).
- Teymiyye, İbn. *Risale Fi İlmi’l Bâtın ve’z-Zahir*. Kahire, 1924.
- Topaloğlu, Bekir. *Kelâm İlmine Giriş*. İstanbul: Damla yayınevi, 2012.
- Topaloğlu, Bekir. “Zâhir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44: 85. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. “Kelâm Terimleri Sözlüğü”. Ankara: İsam Yayınları, 2017.
- Tuna, Hacer. *Pir Sultan Abdal Kültür Sanat Dergisi’nde Sunulan Alevilik*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011.
- Tusi, Hacı Nasireddin. *Kavaidü’l-Akaid*. Beyrut, t.y.
- Uluçay, Ömer. *Bâtınîlik*. 1.Baskı. Ankara: Gözde Kitap Yayınları, 2017.
- Uludağ, Süleyman. “Halîlac-ı Mansur”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Yayınları, 1997.

- Uludağ, Süleyman. *İslam Düşüncesinin Yapısı*. 8.Baskı. İstanbul: Dergah Yayınları, 2013.
- Uludağ, Süleyman. *İslam-Siyaset İlişkileri*. 4.baskı. İstanbul: Dergah Yayınları, 2016.
- Uludağ, Süleyman. “Sülûk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38: 127-128. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Üzüm, İlyas. “Nesimi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Hulul”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18: 341-344. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Müşebbihe”. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Teşbih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40: 560-563. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Te’vil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Yazar, İlyas. “Bâtînlilik Üzerine Bir İnceleme”. t.y.
- Yeğin, Abdullah. “Bâtın”. *Osmanlı-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat*. 1: 182. İstanbul: TÜRDAV, 1981.
- Yemen, Cafer b.Mansur el-. *Kitabü'l-Keşf*. Trc. Mustafa Galib. Beyrut: Darü'l-Endelüs, 1984.
- Yıldırım, Ali. “Nitel Araştırma Yöntemlerinin Temel Özellikleri ve Eğitim Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi”. *eb.ted.org.tr*. 1999. 11.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Babek”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Yayınları, 1991.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Ebû Müslim Horasânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Yayınları, 1994.
- Yüce, Mustafa. *Şehristani'nin el-Milel ve'n-Nihal Adlı Eserine Göre Şia ve Görüşleri*. Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2018.
- Zahir, İhsan İlâhi. *Şia'nın Kur'an İmamet ve Takiyye Anlayışı*. Trc. Sabri Hizmetli - Hasan Onat. Ankara: Afşaroğlu Matbaası, 1984.
- Zehebi, Muhammed Hüseyin ez-. *et-Tefsir ve'l-Müfessirun*. 1.Baskı. Kahire: Darü'l-Hadis, 2005.